* * *

Камінь ще не встиг нагрітися після ночі, а в затінку стін то й зовсім прохолодно. І жінки холодком звідусіль тягнуться до джерела, щоб запастися на день водою.

Ось через агору * і далі по вулиці проходить Єлена, ледь схиляючись під вагою повної амфори, що тисне на плече.

Ксенон навмисне відступає за ріг будинку, щоб Єлена його не помітила. Коли це позаду — кроки. Аліферса несе. От іще!..

Ксенон поспішно нахиляється, починає повільно розв'язувати шнурівку на сандалії. Аліферс уже поруч. Ряхтить:

— Лоскоче, га? Хе-хе...

І то треба, щоб такий дурнуватий смішок був у чоловіка!

— Муляє, — буркає у відповідь Ксенон. — А тобі цікаво? Він перевзуває сандалію, вдавано витрусивши з неї надокучливий камінчик.

— Лоскоче,— мружить око Аліферс— Бачу, лоскоче...

— Сандалія муляє... А ти проходь, проходь своєю дорогою,— відсторонюється Ксенон.

Аліферс метляє візерунчастими полами білого плаща, навіть не збирається проходити.

— Я тільки своєю і ходжу. Хе-хе... На моїй дорозі мені не муляє і не свербить, як декому.

"Не інакше, як навмисне вичатовує,— думає Ксенон.— Ну ж і нюх! Це, певно, вважає, що на гарячому застукав, що я отак і розпливуся перед ним у зізнаннях. Еге, не на того натрапив!"

— В'їдливий ти, Аліферсе, як оса.

— Я що? Я, Ксеноне, тільки правду кажу.

— Нудить од твоєї казені.

* Агора— місце, де відбувалися народні збори

— Кого нудить, кому свербить... То вже таке... А все ж несправедливо на світі ведеться: скажеш, як є — так тебе вже готові загризти. Несправедливо. — Він скрушно зітхає, ніби й справді образився до глибини душі. Але тут же й знову хитренько мружиться: — От поясни, для чого кротові сонце? Він же все одно на нього не дивиться.

Ксенона аж перекошує: оце вже підступність то підступність! Виходить, Аліферс не просто вистежує, а ще й намітив його, Ксенона, собі у спільники. До чого докочується людина! Стараючись бути якомога спокійнішим, він удає, що не зрозумів:

— Ти про що?

— Про сонце.— Аліферс говорить довірливо, навіть палко.— Про те, що воно соколові більше потрібне, ніж кротові. Чи не так?

— Якщо маєш на увазі Єлену, то тобі не личить так одзиватися про її сліпого мужа.

Певно, таки проривається у мові Ксенона ота відраза, що сповнює душу. Бо в Аліферса миттю на обличчі з'являється знову маска єхидної байдужості, і він руками розводить:

— Оввa, куди загнув! Я про сонце, тільки про сонце. Он бач, як висяює. Знає, що сьогодні свято. Гарний деньок буде, хе-хе... Гарний деньок... А тобі, кажеш, лоскоче? Ну-ну...

Щільніше обгорнувшись плащем, ніби йому враз стало холодно, Аліферс повагом прямує на агору.

* * *

Поставивши амфору з водою на невисоку кам'яну тумбу, що в кутку кімнати, Єлена роздмухує вогнище, сипнувши на ледь тліючі під попелом вуглинки жменю сухого маслинового листя, підкладає дрівця. Коли жовтаві язички полум'я веселіють і набираються сили, вона підсовує до вогню горня, щоб закип'ятити води.

Сонце зацікавлено зазирає в приміщення через вузенький віконний отвір, визолочуючи прямокутну латку на лаві. Саме на цій латці і вмощується Єлена. Знімає своє верхнє плаття-пеплос, починає штопати його — протерлося.

Гомерові думається своє. Звісивши босі ноги з тапчана, він неуважно перебирає струни формінги. І коли Єлена скаржиться, що геть зовсім зносився її пеплос, і якщо вона ще трохи походить у ньому, то вже й не буде чого зашивати, Гомер тільки згідно киває головою-

— Еге, зносився.

— А на маслини знову видався неврожай,— продовжує Єлена. Через хвилю зітхає: — Прогнівили богів, от Геліос і палить усе. Кажуть, біля Мілета земля так пересохла, що тріснула навпіл.

— Еге, кажуть.

— Оце прицінювалася до вовни — перекупники знову правлять дорожче на цілих три оболи.

— Еге, правлять,— луною вторить Гомер. Єлена насуплює брови:

— "Еге, еге..." Чого це ти від мене, як від мухи, відмахуєшся?

П'ять років живуть разом, а ніяк чоловіка сповна зрозуміти не може: то він веселий, ласкавий, балакучий, а то нахмуриться — і важко від нього два слова витягти. Ось і зараз якийсь набурмосений. Певно, знову підступається ота болячка, знову допікає.

Єлена закінчує штопати плаття, вдягає. Підсідає на тапчан до Гомера, обнімає за плечі:

— Дуже болять очі, так?

— Болять, Єлено.

— От горенько! Обіцяв жрець: поболять і перестануть, а воно бач яка воля богів...

Невже так і не буде кінця-краю Гомеровим мукам? Тож, здавалося б, рани давно загоїлися, чого ж їм боліти? А воно приступ за приступом.

— То, може, і не підемо на свято Деметри? — пропонує вона.— Посидимо вдома, га?

— Як можна не вшанувати богиню! — заперечує чоловік. І повторює своє улюблене прислів'я: — Це тільки для безсмертних — амброзія, а для нас, смертних, — зерно Деметри.

— Але ж твої очі...

— Та й Аліферс учора приходив, запрошував.

* О б о л — срібна, а пізніше мідна монета в стародавній Греції.

Єлена розуміє: свято Деметри — то таки свято! Сьогодні на агорі зберуться майже всі жителі поліса. Навіть немічних старців приведуть під руки і посадять на застелені овечими шкурами високі кам'яні лави, щоб їм зручно було дивитися на богоугодні гуляння. Дівчата і юнаки, прикрасивши міську площу вінками та гірляндами квітів, принесених з довколишніх лісів і лугів, снопами ячменю та пшениці, пучками всього, чим тільки багаті тутешні поля, городи і сади, будуть привселюдно відтворювати одну з тих священних історій, які споконвіку з молоком матері входять у душу кожного елліна. І будуть багаті жертвоприношення на вівтарі Деметри, і лунатимуть священні гімни, і буде творитися чимало інших справ, гідних для вшанування могутньої і великої богині, яка дає родючість землі і без чиєї благотворної сили ніщо не зростає ні в лісах, ні на полях, ні на луках.

Свого сусіда, Аліферса,— одного з розпорядників свята і чи не найзнатнішого чоловіка в їхньому полісі — Гомер вважає другом. А як відмовити другові? Та й співати на такому святі в присутності всіх кращих мужів поліса — це почесно для кожного аеда-співомовця.

Але ж...

— У тебе вигляд, Гомере, такий похмурий.

— Це не від того, що очі болять. До болю я вже звик. Тут інше.

— Інше? А ти поділися — легше стане. Гомер мнеться. Гомерові явно важко говорити.

— Тому й гризота на серці, що не хотілося б тобі зараз, у святковий день, про це казати.

Єлена насторожується:

— Щось трапилося, так?

Він відкладає вбік формінгу, бере Єленині руки, переплітає її пальці зі своїми. Єлена знає: так робить Гомер тоді, коли хвилюється і коли особливо хоче відчувати і розуміти її, Єлену.

— Слухай, — чомусь переходить він майже на шепіт.— Слухай і постарайся розсудити правильно... Пригадуєш, коли я склав свої перші пісні і співав їх для гурту пастухів? Я тоді дуже боявся, що мене осміють. Дуже боявся. І от як я закінчив співати — усі мовчали. І подумалося тоді: "Все! Зараз підхоплюся, розіб'ю формінгу і втечу". Ще якусь мить протягнулося б те мовчання — так воно й сталося б. Але тут враз ти вигукнула: "Гомере, ти справжній аед!"

— Ті слова і зараз можу повторити.

— О, то були не просто слова — то була для мене звістка про моє власне народження... А потім я ходив на війну і повернувся сліпим. І моє життя стало нестерпним. І ти принесла мені формінгу, сказала: "Грай, Гомере, ти ж аед!" Пригадуєш?

— Пригадую,— мовить Єлена. Вона не може втямити, для чого чоловік розпочав оцю розмову і до чого він веде.

— А ще потім ти відмовилася вийти заміж за мого друга Аліферса, сина самого Антіноя — найпершого мужа нашого поліса, і прийшла до мене за дружину... Я, безпорадний сліпець, син загиблого воїна і бідної прядильниці, яка кожну жменьку вовни виважувала на шальках терезів

по десять разів, щоб не прорахуватися, щоб хоч щось заробити на прожиток, я став чоловіком першої красуні, першої нареченої міста!

— Гомере!

— Не перебивай. Я знаю, що кажу, бо ж не од роду сліпий... На щастя, не од роду сліпий... Тоді я відчув себе найщасливішою людиною Еллади. А водночас — і най-нещаснішою: чим я міг віддячити тобі, Єлено, за твою любов, за твій вчинок?! А ти сказала: "Складай пісні, Гомере, я цього хочу!" І я складав. Я жодного дня не розлучався з формінгою. Мені так хотілося хоч у пісні бути гідним тебе. Боги змилостивилися і вінчали мене словом, і дали мені натхнення. І мої пісні люди стали слухати. І зараз усі в полісі кажуть: "Ти, Гомере, великий аед"... Уважно слухаєш, Єлено?

— Так.

— І теж вважаєш, що я великий аед?

— Я це завжди і всім казала.

— Дякую, Єлено. Знай, яку б я не складав пісню, вона більше твоя, ніж моя... Та зараз я задумав нову, велику пісню. Все, що я складав досі, — ніщо у порівнянні з нею. І вона не схожа на ті, що складають інші аеди. Мені розпирає груди бажання заспівати її. І я чую в собі сили, відчуваю, що зможу, зможу, зможу!.. Хочу розповісти, як колись під Іліоном 3 хоробрі ахеї4 воювали з троянцями. Не так розповісти, як у теперішніх піснях співомовців. А так, як я знаю: щоб за словами дзвеніла мідь мечів об лискучі щити, щоб торжествували переможні кличі героїв над розпачливими зойками боягузів, щоб усе було так, як воно насправді буває — і до бою, і під час бою, і після бою. Я хочу, щоб той, хто слухатиме пісню, ніби сам був присутній при тому, про що розповідається...

.

4 Ахеї — спільна назва греків.

5 І л і о н — друга назва Трої за ім'ям її засновника їла

Досі він так ніколи не говорив. І чим далі, то Єлена все більше відчуває, що неспроможна вникати в зміст його слів. Бо вони накочуються, накочуються, як гірська лавила, а в тій лавині клекотить потайний грім. І стривожена, і заворожена, вона сидить принишкло, мов горлиця на маслині.

— ...Слухаєш, Єлено?

— Так, так,— ледь шелестить устами.

— Я довго не зважувався самому собі признатися, що замахнувся на таке. Нарешті рішився — попросив у богів поради. І сам великий Зевс благословив.

— Ти що?!

— Правда, Єлено. Пригадуєш, ти повернулася вчора опівдні з поля і сказала: "На небі жодної хмарки, і раптом грім загримів". То я тоді молив у богів благословення, і Зевс почув мене.

— Гомере!..

— І тепер уже не відступитися... Отак... Він стискує її пальці до хрускоту. Видихує:

— Допоможи мені, Єлено. Ходи зі мною до старого Іліона.

Аж тільки тут до Єлени доходить, що то за грім клекотів у тій лавині. І її охоплює страх. — Ти що надумав, Гомере?! — сахається. — Таж той їліон, кажуть, був десь аж на краю світу.

Може, жартує чоловік? Але хіба ж так жартують?!

— Не зовсім на краю, хоч і не близько, це правда. Але мені треба туди, Єлено, Треба. Я мушу хоч рукою доторкнутися до каменів, що лишилися від стін Трої. Ті камені мають розказати мені те, чого я ніколи не зможу почути і відчути тут, у нашому полісі, у себе вдома.

Вона гарячково шукає слова:

— Але ж то доведеться на довгий час залишити дім, залишити все своє, що в домі...

Відчуває: не те, ой не те мовить... І чує:

— Небагато в нас свого.

І вирівається крик — сам собою вирівається:

— Ні, Гомере, ні! Ні!..

Тут їхній поліс, тут їхні люди... А там — безвість, там — хтозна-як. То ж даль далека, незвідана, звідти, чого доброго, можна й зовсім не повернутися... Нехай що завгодно, тільки не це.

— Ні і ні!..

— Я вже вирішив, Єлено.

— Хе! — запинається вона,— Як? І за мене?!

— Я вирішив. Єлена заломлює руки:

— О, боги! Він вирішив. Чуєте? Він вирішив... Коли це:

— Стукаю, стукаю — не відчиняють. То я сам. Ксенон стоїть на порозі — сусід і давній приятель.

— Добридень,— кланяється, — Хай боги посилають вам благополуччя і довгі роки... О, чого це ви такі настовбурчені?

Єлені трохи від серця відлягає: от добре, що Ксенон зайшов! Якраз вчасно. Ксенон розсудливий і добрий, він зрозуміє. Можливо, щось і порадить.

— Спитай ось його,— показує на Гомера. — Знаєш, Ксеноне, що він надумав? Кину, каже, напризволяще дім, поле, все набуте і піду світ за очі. З торбою. І щоб я була за поводиря у тій безвісті.

— Чекай, чекай,— не розуміє гість.— Це, сподіваюся, не насправді?

— Ні, Ксеноне, саме насправді,— глухо мовить Гомер.

Він, як і дружина, теж щиро радий сусідові. Радий, що тепер його розмова з Єленою відтягується на потім. А разом з тим усвідомлює: раз уже зважився почати, то задкувати не має права. Тож знічено, навіть якось винувато пояснює:

— Мені треба, треба побувати на землі Іліона. Без цього в мене не складеться своя велика пісня.

Ксенон пробує повернути на свій лад:

— Але ж інші люди навіть без маленької пісні живуть.

— Бо їм боги не дали змоги для її складання. А я чую в собі таку змогу. Вона кипить у мені, бушує. Не дає мені спокою ні вдень, ні вночі.

— Ну послухай мене, ну послухай, — просить Єлена Гомера, і сльоза тремтить у її голосі. — Я ще ніде не була і боюся йти в таку дорогу. Я просто боюся, зрозумій. Я — слабка жінка, ти — сліпий. Та ми ж пропадемо серед чужої чужини... Прошу тебе, Гомере, облиш думку про дорогу. Мені... мені страшно й гадати про таке.

— А по-моєму,— з напускною строгістю каже Ксенон,— нам треба йти втрьох. І то зараз, не гаючись...

Обличчя його освітлюється доброю усмішкою.

— Тільки не до Трої, а на свято Деметри... Чуєте? Гомін на вулиці. Люди уже збираються. Коли я йшов сюди, то бачив: площа аж вирує. Ходімо, сусіди, ходімо, друзі. Бо ми як ще трохи побудемо тут, то, чого доброго, пересваримося й перескубемося.

— Як, уже пора? — зводиться Гомер. Єлена й собі схоплюється:

— І то правда, ходімо... Ось, Гомере, твій гімаїій, вдягайся... Як добре, Ксеноне, що ти зайшов!

— Куди ж мені без вас? — усміхається сусід,— Коли поруч ідуть богонатхненний співомовець і його дружина, рівна світанковій зорі Еос, то й Ксенона всі помічають. Як же мені без вас?

* * *

Сухі тополеві дрова горять яскраво, майже без диму. Жрець підкладає полінце до полінця, вся його увага прикована до вогню. Здається, його зовсім не обходить ні буйний гомін тисяч людей, що стовпилися підковою біля вівтаря Деметри, ні пронизливі вигуки

окличників, які сповіщають, скільки чого виділили на проведення сьогоднішнього свята достойніші мужі поліса, ні нетерпляче тупцювання бронзовотілих юнаків, які стоять окремим тісним гуртом і хвилюються перед прилюдними змаганнями. Вогнище має бути сильним і пломінким: чим скоріше воно поглине жертовні дари, тим з більшою охотою богиня Деметра допомагатиме жителям поліса в їх праці, тим щедріше родитимуть ячмінь і пшениця, виноград і городина, тим соковитішими будуть трави і плодоносніші дерева.

Могутня велика богиня Деметра. Розгнівається — жоден колос на ниві не наллється зерном, жодна билинка не проросте. Бо все те в її волі. Тому і хлібороби, і пастухи, і кожна жива істота на землі — усі спішать заслужити милість Деметри.

Ось її кам'яна постать височіє за вівтарем. Поставлена ще прапрабатьками, вона незмінно наводить священний трепет на кожного, хто зводить свій погляд на незворушно-спокійне обличчя богині. Вона то обдаровує жителів поліса добрим урожаєм, осипає своїми щедротами бідного й багатого, то карає голодом за гріхи, за виявлену їй недостатню повагу.

Вогнище пашить жаром, обпікає руки, обличчя. Але жрець не віддаляється ні на крок і не відводить погляду від переливів золотого, багряного, синього, переливів того таємниче-невпізнанного, що створене богами для людей і що наділене силою поглинати, забирати в безвість усе на світі. І хоч одвічна загадка вогню йому так і не відкрилася за довгі роки служіння вівтарю богині родючості, проте жрець почуває себе не тільки посередником між людьми і великою Деметрою, а й співтворцем її священного вогню. Він вірить, що тільки під його поглядом розгориться вогнище саме таке, яке бажане богині, яке гідне її.

Враз над площею зависає тиша. Вщухають останні балачки, замовкають окличники. Нишкне все довкруг.

Тільки тепер жрець підводить голову — так і є: тінь від статуї Деметри сповзла до краю червоного каменя. Значить, злотосяйна колісниця Геліоса-сонця викотилася на найвищу гору і сповіщає, що пора починати свято. Жрець повільно здіймає руки до неба і заводить гімн тій, чия благотворна сила дає змогу до життя усьому сущому. Він старанно, чітко вимовляє кожне слово древнього гімну, сам не розуміючи значення багатьох уже давно не вживаних у народі слів, але вірячи в їх божественну високість.

А храмові прислужники уже стоять біля вівтаря з традиційними жертовними тваринами — двома білими поросятами. Це найкращий дар богині родючості і рільництва, адже плодючість свиней відома всім.

І ось кров поросят орошає жертовник. Жрець вправно розпорює їх довгим бронзовим ножем, виймає нутрощі, вирізує шматки м'яса. Із великої череп'яної миски закривавленими руками він набирає пригорщі ячмінного зерна, посипає ним поросячі нутрощі і м'ясо, перемішує все це. Тоді товстою палицею, як сохою, розворушує вогнище, кладе туди мішанину поросятини з ячменем і старанно загортає жаром. Запах паленого м'яса і зерна обволікає всю площу.

Потім прислужники починають підводити інших жертовних тварин: баранів, свиней, биків. Жрець посипає їм голови ячменем і бронзовими ножицями вистригує на лобах жмуточки вовни, посвячуючи в жертву, тоді кидає цю вовну у вогонь. І падають тварини під гострим ножем, і з перерізаного горла цівкою стікає кров у мідний кубок, щоб через хвилю плеснутися в полум'я священного вогнища. Шипить, шкварчить вогнище, пожираючи дари. А довкола розноситься схвальний гул: богиня приймає жертви! Приймає на благо жителів поліса.

Під наглядом храмових прислужників раби тягнуть туші зарізаних тварин на протилежний бік площі, де вже гріється вода у величезних казанах. Тут буде варитися і смажитися м'ясо, щоб кожен із учасників свята сьогодні наситився тією ж їжею, що й богиня Деметра, і таким чином прилучився й собі до божества.

А на священне вогнище тим часом сиплються всілякі пахощі, із вузькогорлих амфор ллється нерозведене вино. Забризканий кров'ю тварин, закіптюжений димом, жрець раз у раз звертається до богині з молитвою, вмовляючи її бути милостивою до жителів їхнього поліса. І разом із жерцем творять молитву — кожен своїми словами — усі присутні на святі.

Нарешті останні дари відклубочилися димом на жертовному вогні. Люд потіснився до кам'яних лав. А на вивільненому майдані розпочинається традиційне дійство: перевдягнені юнаки та дівчата відтворюють усім добре відому історію.

Єлена з Гомером та Ксеноном сидять на одній з передніх лав, де возсідають завжди тільки найзнатніші люди поліса. Ось уже другий рік на всіх святах і зібраннях вони займають саме цю лаву. Це від того дня, коли Гомер перед усіма жителями міста змагався з Демодоком і коли сам Демодок привселюдно визнав Гомера найпершим аедом, обняв його і подарував свою формінгу — ту саму формінгу, дзвінкішої за яку, певно, не було і немає на світі.

Старий Демодок теж присутній на святі. Він сидить зі своїм поводирем зараз ген там, на верхній лаві. Гордий старий аед Демодок. Скільки не просив його Гомер, щоб той сідав з ним поруч, скільки не вмовляли його найперші мужі міста, він повторював одне й те ж: "Мій час минув, а своє місце я знаю сам".

Єлена тихо переповідає Гомерові зміст священного дійства, що твориться на площі. Розповідає, що дочка лісоруба Тересія, золотокоса Ортігея, вийшла у шатах великої богині Деметри. А сміхотуха Автоноя нарядилася в шати Пер-сефони — коли тільки вона встигла вирости?! Ще ж зовсім недавно таким собі телям брикала з дітьми...

У дійстві йдеться про те, як з волі Громовержця Зевса дочку Деметри, прекрасну Персефону, підступно викрадав володар підземного

царства тіней померлих похмурий Аїд, як нещасна мати побивається за дитиною, як шукає її по всіх усюдах. А тим часом без її благословення все на землі припиняє ріст, земля стає пусткою, голод знищує людей, плач і стогін чуються звідусіль. І великий хмарогонець Зевс, який не хоче загибелі всіх людей, повертає Деметрі її дочку, а зраділа Деметра наснажує землю родючістю, навчав смертних, як сіяти і вирощувати ячмінь та пшеницю. Хлібороби і пастухи вшановують богиню снопами збіжжя, численними вінками, сплетеними з лісових, лугових та польових квітів.

Гомерові приємно, що дійство розповідає про перебування Деметри в місті Елевсіні, про її служіння в домі тамтешнього царя Келея, про юного царевича Тріптолема, через якого богиня передала жителям усіх країн мудру науку рільництва. Ще три роки тому цього не було у традиційних дійствах, які відбувалися на святах Деметри. Це йому, Гомерові, підказали безсмертні, що саме так мало відбуватися відкриття таїни рільництва і він оповів про це у своєму новоскладеному гімні на честь великої Деметри. Скільки не співає Гомер цей гімн — він завжди подобається слухачам. А тепер ось, бач, навіть дійство ведуть за Гомеровою розповіддю.

Саме цей гімн і вирішив долю його змагання з Демодо-ком. Старий співомовець, який багато років не знав собі рівних і на якого Гомер ще змалечку сам ладен був молитися, повівся на змаганнях дивно, як ніколи. Спочатку він заспівав свою пречудову пісню про Афродіту заквітчану, що із Ареєм таємно кохалась, про божественного кривого коваля Гефеста, який спорудив хитромудрі невидимі сіті і застукав на гарячому свою безсоромну дружину з її коханцем. Пісню знали всі, чули її від Демодока уже безліч разів. І все ж слухачі не могли стримати свого захоплення, кінець пісні стріли схвальними вигуками. Навіть вибрані судді, яким належало втихомирювати крикунів, усіляко виказувати свою незворушність, не те що не звернули уваги на таке явне порушення заведенції, а й самі заляскали себе долонями по стегнах — таки подобалося! А потім сталося неймовірне: Демодок враз заспівав... гімн Деметрі, який незадовго перед цим звучав із Гомерових уст. Демодок

співав гімн свого суперника! Такого ще ніколи і ніде не траплялося на змаганнях аедів.

Демодок співав, а його слухали, як заворожені. Демодок уміє співати! Голос його то бринів весняним вітром, то клекотів гірською річкою, то стогнав прибоєм, то ледь шерхотів передвечоровою замрією. Усім відомими словами Демодок уміє сказати більше, ніж це вдається іншим. І слухачам почала відкриватися та глибинна таїна слова, яка вершить дивину з людськими душами, сповнюючи їх високою крилатістю, рвійністю. І слухачі просто ніби на дотик відчули, наскільки слова Гомерового твору пружніші, співучіші від щойно чутих слів Демодокорої пісні. І зрозуміли: старий аед раніше від усіх осягнув внутрішню силу Гомерового твору і, хоч йому, можливо, це дуже болісно, прагне відкрити цю силу своїм землякам.

Демодок не став чекати рішення суддів. Доспівавши гімн Деметрі, він підійшов до Гомера, привітав його з перемогою і передав йому свою формінгу. Сказав: "Моя фор-мінга голосніша і співучіша за твою. Хай вона тепер тобі послужить..."

— Тебе сонце ще не напекло? — запитує Єлена і поправляє вінок на голові Гомера.

— Е, сонце я люблю, — усміхається Гомер. Прадавній звичай велить, що на святі Деметри ніхто

не повинен з'являтися в головному уборі. Зате в кожного має неодмінно красуватися на голові листатий вінок — цим вшановується велика богиня родючості.

А дійство на площі тим часом уже завершується. І люди, яких уже й до цього лоскотали пахощі м'яса, тепер обступають казани щільними колами. З'являються кошики з хлібом, фруктами, овочами. їх ставлять на

довгі дошки, що, покладені на дерев'яні козли, правлять за столи. Ось уже й крутобокі миски смачно парують.

— До нас! Тільки до нас! — запрошує Аліферс Гомера з Єленою та Ксеноном,— Щоб мої друзі та були без мене?!

У знатних мужів та їх сімей — своє коло. Тут і столи не з двох, а з трьох дощок збиті, тут і на столах усього помітно більше. А раби й ще підносять сюди всяку всячину.

Десь тут, у колі знатних мужів поліса, має бути Єленин батько. І Єлені на мить стає ніяково за свій заштопаний пеплос. Але тільки на мить. Бо вже ось Аліферс оголошує:

— Із нами — Гомер, наш великий аед!..

Хіба тут когось ще сьогодні називають великим? Хай для її Гомера почесно бути серед найвідоміших людей міста. Але ж і вони, знатні, теж вважають за честь, що Гомер зараз із ними, в їхньому колі! То хіба варто звертати увагу на таку дрібницю, як заштопаний пеплос?

Батько Єлени сидить аж ген у протилежному кінці довжелезного стола. Єлені хочеться підійти до батька, обняти за плечі, пригорнутися. Він завжди любив її, свою єдину доньку, завжди був добрий до неї. А відтоді, як померла мати, почав називати хазяйкою дому і в кожній справі радився з нею, як з рівною.

Але зараз Єлені до батька не під ступитися: гнівається на неї. І досі гнівається. Усе ніяк не може простити, що вона без його згоди пішла за Гомера. "Хіба мало у полісі синів знатних мужів? — дорікав.— Не хочеш за Аліферса — виходь за будь-кого іншого. Чи ж я ворог твоєму щастю? Але щоб у твої літа за сліпцем світ зав'язати — ні, ні і ще раз ні!.."

Єлена вірить: колись батько перегнівається. Бо ж він у душі добрий, він не може не зрозуміти її. Та, певно, й зараз розуміє. Адже не завернув Єлену силою тоді, хоч і мав таке право. Виходить, його гнів просто від гордині. Ще трохи часу мине — перегнівається батько...

Свято Деметри продовжується, як йому й належить. Щойно люди вдовольнили голод і спрагу, як уже то тут, то там починають дзвеніти формінги, біля кожного із співомовців тісне коло слухачів.

І звідти, і звідти долинає гімн Деметрі. Гомерів гімн. І Єлені радісно. Вона штовхає чоловіка, штовхає Ксенона:

"Чуєте?" А коли Гомер і собі кладе пальці на струни формінги і починає співати, Єлена раз у раз позиркує на батька: слухає! Таки слухає її Гомера!..

Потім розпочинаються змагання: перегони, стрибання, боротьба, метання диска, бій навкулачки. А як сонце опиняється на вечірньому прузі, на всій площі починають кружляти хороводи. І кружляють, аж поки темінь не заполоняє увесь світ.

Завершується свято опівнічним ходом. Із факелами, запаленими від священного жертовного вогню, люди довжелезним шнурком проходять довкруг міста, тим самим відгороджуючи його від злого духу, від недоброго ока, від чужинської напасті. І розходяться по домівках, залишивши свої факели догоряти на священному вогнищі Деметри.

Проте розходяться не всі, а тільки старші. Молодші ж бродять і бродять веселими галасливими гуртами, доки рожевоперста ранкова зоря Еос забілить небосхил і виллє з глечиків сріблясту росу на трави, квіти, дерева.

* * *

Коли вони поверталися зі свята богині родючості, лагідна ніч ще повнилася ближніми і дальніми голосами. Ксенон ніс формінгу, Єлена вела Гомера під руку. Вони жваво обговорювали події минулого дня.

— До чого дивна річ — життя! — повторював Гомер,— Ніби й очей не маю, а побував на святі — і все бачив. І змагання дискоболів та бігунів, і хороводи...

Гомер був явно задоволений. Ще б! До нього всі таку увагу виявили — аж незручно трохи почувався. І хотілося віддячити чимось хорошим усім-усім своїм землякам.

— ...Головне,— продовжував він,— я побачив, які красиві люди в нашому полісі. Чи, може, вони і в усій Елладі такі красиві, а ми просто не вміємо до них додивлятися? Як вважаєш, Ксеноне?

— Найкрасивіший на святі — і це я сам бачив! — був ти, Гомере. Ось Єлена не дасть мені збрехати. Хіба не так, Єлено?

— А мені Гомер завжди найкрасивіший.

— Е, не кажи. Сьогодні на святі Гомер був — як ніколи. Чи то сам Аполлон його вчив, чи Муза, світлосяйного Зевса дочка? Надто-бо все до ладу він співав про долю богів, і людей, і героїв, про їх подвиги і пригоди. Наче сам був з ними у різних усюдах чи щойно про все із уст очевидця почув.

Гомер відчуває душевну щирість слів дружини і товариша. І радіє, і хвилюється. Розуміє: так, це саме той високий час, до якого він наполегливо йшов. Той час, якого прагнув і в який вірив. І в який ще більше вірила Єлена, повторюючи своє незмінне: "Я хочу, щоб ти грав". Ось, виявляється, який він, цей час — омріяний, виболений і вистражданий. Ось як він голову паморочить...

— Господареві завжди приємно,— мовить,— коли чашник зачерпує повен ківш із кратери, наливає у фіали 5 гостям, а вина все не меншає і не меншає. А я радію, що безсмертні таку мені змогу дали. Бо моє вино не на вечір — на все життя.

— Тому-то ти на святі такий веселий був, — каже Єлена.— Як погляну — все усміхаєшся.— Притуляється до Гомерового плеча: — А тобі усмішка до лиця!

— Хочеш сказати, що я часто буваю насуплений? Це від того, що є на світі людина, якою я дуже невдоволений.

Ксенон цікавиться:

— Хто ж це? Чи не з нас хтось?

— Ні, ця людина — я сам. Колись, ще в дитинстві, я з щирим захопленням дивився на співомовців. Бо ж часом зовсім нікчемною на вигляд буває людина, а наділить Муза її даром слова — і вже всі на неї зорять, як на бога, коли вона містом проходить. І я думав: яке б то щастя було, якби й собі стати співомовцем! Та ще й не просто переспівувати чужі пісні, а стати справжнім аедом, який сам творить, сам бере від богів незвідане і переповідає людям... А зараз чим більше підкоряється мені слово, тим страшніше. Розумієте, є речі, які може зробити багато хто. А є таке, що здатний зробити тільки ти — і ніхто більше. Звідси й злість на себе: здатний, а не робиш. Або не все робиш...

* Кратера, фіал — чаші.

Ксенон простягає Гомерові формінгу:

— Візьми, бо ось уже й ваш дім... Ти, бачу, знову збираєшся завести балачку про свій Іліон. Чи не так? То тут, Гомере, я тобі не співбесідник. Бо ніколи не повірю, що ти не обійдешся без того ходіння до Трої. Та й

пізній час, уже пора спочивати. Бувайте, сусіди! Хай безсмертні посилають вам благополуччя.

Він завертає до свого двору. Гомер чує, як звідти грюкотить засувка, і гукає:

— На добраніч, Ксеноне!

Єлена відсовує дерев'яну засувку, пропускає Гомера в дім. Гомер звичним рухом вішає на забитий у стіні кілочок формінгу, присідає на лаву.

— Ти теж,— питає,— вважаєш, що та розмова про Іліон — тільки порожня балачка?

— Ой горенько ти моє! — сідає біля нього Єлена.— Знаю я вже трохи твою вдачу. Але ще й інше знаю: я тебе нікуди не відпущу.

— Як це?

— А так. Немає чого тобі іти у світ. Гомер аж підводиться:

— Єлено!

— І маєш ти хоч раз мене послухатися?! Я досі нічого в тебе не просила і потім не буду.

— Я поклявся Зевсові, Єлено.

— Мені ти ще раніше поклявся на вівтарі Деметри... І... І чому ти повинен дотримуватися клятви богам, коли з їхньої волі став немічним? Якщо безсмертні хочуть, щоб ти виконав дану їм обіцянку, то нехай вони раніше повернуть тобі зір.

— Але ж мандрівка до Іліона зараз важить для мене самого більше за все на світі.

— Навіть за наше кохання?

— Не будь жорстокою, Єлено.

— А твоя ця придумка — не жорстокість? Від неї я весь день сама не своя, для мене і свято — не свято... Невже я не заслужила хоч якоїсь поваги від свого чоловіка? Чому ти ставиш над усе особисте, а не наше, спільне?

— Я завжди вважав і вважаю свої пісні нашими, спільними. Про це я казав тобі не раз.

— Казав, казав... А виходить, що вирішуємо не удвох, а тільки ти один. От і казав.

Плечі її починають дрібно тремтіти, вона заходиться плачем.

Той плач мов ножем ріже Гомера.

— Не треба,— гладить він її коси.— Ну не треба. Вона крізь сльози шепоче:

— Я нічого більше не хотіла б, аби у нас життя таким уже й було, як зараз... На святі ти ж сам чув, як про тебе гарно казали. Хіба тобі цього мало?

"Як вона не розуміє? Ну чого вона його не розуміє?!" — думає Гомер, витираючи долонею її мокрі щоки.

— Мало, Єлено! Хочу, щоб і після багатьох людських життів про нашу пісню сказали те ж саме, що й сьогодні... Та без відвідання троянської землі така пісня не складеться. Зрозумій мене, Єлено,— не складеться.

— Тільки безсмертні знають, як воно станеться в майбутньому. Буде їх воля — ти і тут, у рідному полісі, зробиш, що задумав. А ні — то й ні. Радіймо з того, що є. Радіймо, що ми не риби безмовні, не птиці безрукі, не звірина дика, а люди, та ще й шановані.

— Мало, Єлено, мало! В тому, що я не хижий лев і не нікчемний горобець, а людина — заслуги своєї не бачу ніякої. А мені хочеться щось своє, власне створити у цьому світі. Хочу зрозуміти і розказати іншим, для чого я є людина, а не якась твар, і що я, людина, можу на цій землі... І коли, нарешті, засвітилася мені велика пісня — о, я не відступлюся! Бо пролетить час — і про нас можуть сказати, що такий Гомер, що така Єлена і не жили ніколи. А про пісню цього не скажуть, якщо вона є, якщо вона живе.

— Та тобі яка від того вигода?

— Як-то яка? Жива пісня — хіба є щось вартніше?!

* * *

Таки не треба було йти до батька. Нехай би було, як було. А так чого добилася? Тільки принизилася. Та й ось дрібоче додому, як те щеня, котре зненацька вдарили хворостиною. Батько, певне, ще й зараз ходить по дворі та посміхається: "Я ж казав, що так буде!"

Хоча, здається, батько не посміхався. Звичайно ж, не посміхався. Що вже він зовсім бездушний! Але ж і не допоміг. Накинувся: "Не слухалася раніше, то й зараз роби, як знаєш..." Якби ж знала!

Була б жива мати — зрозуміла б, підказала б. А самій Єлені так важко. І треба ж таке: не чекала, не гадала і — на, маєш лихо на голову.

— Ай-яй! Хіба так можна — навіть не помічати друзів! Добридень, Єлено!

Оглядається — Аліферс.

Кого-кого, а його найбільше не хотілося б зустріти зараз. Бо хоч усі ці роки Аліферс і вигляду не подає, що ображений за колишню Єленину відмову вийти за нього заміж, але ні-ні та й кине значущий погляд. Навряд чи поспівчуває Аліферс. Але ж усе-таки він Гомерів друг, чоловік навіть дорожить дружбою з ним. Не виходить якось пройти, не забалакавши.

— О, Аліферс... Хай боги будуть до тебе прихильні! Пробач, я сьогодні... Ой, та нащо й казать...

Помітивши її розгубленість, Аліферс цікавиться:

— Чи не захворіла?

— Якби ж захворіла! А то ж лихо-лишенько... Гомер іде з дому. Йому треба до землі троянської, надумав скласти пісню про колишній Іліон.

Аліферс якийсь час підозріло дивиться на Єлену: чи не насміхається? Перепитує:

— Заради пісні? У такий світ? І регоче:

— Дивак твій Гомер, як є дивак!

— Він не дивак, Аліферсе, він — аед.

Єлена змірює Аліферса таким поглядом, що сміх миттю захлинається в його грудях. Його обличчя стає враз непроникливим.

— Звичайно, звичайно, аед,— киває згідно головою.— Ще й який аед! Але ж... То ж дорога. То ж треба думати не тільки про те, що підеш, а й про те, чи повернешся.

Він уцілює в найболючіше. І біль заглушує Єленину настороженість і недовіру до Аліферса.

— Послухай, відмов Гомера. Ви ж з ним друзі. Я знаю, якщо ти захочеш — багато можеш. Відмов.

Такого повороту Аліферс не сподівався. Щоб до нього — і з таким проханням?! Чудасія та й годі!

Йому так і кортить розреготатися на всю вулицю. Ніколи б не подумав, що Єлена, оця неприступна Єлена така простакувата. Сміх аж розпирає груди, лоскоче в горлі. Але зусиллям волі стримує себе Аліферс. Тільки очі відводить убік, щоб не виказали.

— Я... я стрінуся з ним.

Однак одразу й свою вудку закидає:

— Хоча от що я тобі скажу: хіба мало співців ходить від поліса до поліса? Як на те буде воля богів, не пропаде й Гомер.

— Аліферсе!

— Так, так, не пропаде... Але я зараз думаю про інше. Ти няньчилася з ним, як з малою дитиною, ти всім пожертвувала заради нього — і це тобі така віддяка? Я, зізнаюся, про Гомера був трохи вищої думки...

Чекав, що Єлена знову обірве його. Але вона мовчить. І Аліферс, здогадавшись, що втрапив у колію Єлениної мислі, тут же старається показати все, на що здатний.

— Так, твій Гомер — аед,— веде він далі, намагаючись говорити якомога переконливіше і довірливіше. — Можливо, навіть кращий співомовець з усіх, яких слухали в нашому полісі. Але ж це не дає йому права чинити безсовісно. Так, так, саме безсовісно. Бо що ж виходить? Поки ти була йому потрібна, поки лікувала, доглядала, вчила сліпого ходити по вулицях міста — він на тебе зважав. А зараз оговтався, приноровився до життя, то вже ти для нього ніщо, вже на Єлену можна й рукою махнути. Безсовісно! Вона не заперечує. Вона тільки зауважує:

— Ти злий, Аліферсе.

Але це вже таке собі. Зараз вона зовсім не має бажання заперечувати йому. І Аліферс зважується на повну "од-вертість":

— Мені за тебе образливо. Образливо!.. Я ж... Я ж тебе кохав, Єлено. І зараз кохаю.

— Що ти, що ти, Аліферсе! — відступає вона.

— І ти це знаєш. По очах твоїх бачу — знаєш. То чого маю таїтися? І мені зовсім не байдуже, яка твоя доля. Бо ти гідна почестей цариці. Бо тобі до лиця не оця груба повстина, а найтонший льон, найдорожчі шати... Тобі досить лише захотіти — і ти матимеш усе, все. Як і належить жінці такої богорівної краси і дочці-одиначці такого шанованого батька... А ти стала тінню сліпого аеда. Ти заради нього відмовилася від спадщини і покинула повен достатку батьківський дім. Навіть якби Гомер став найпрославлені-шим не тільки в нашому полісі, айв усій Елладі, ти все одно залишишся тільки його безсловесною тінню. Тінню, якої ще трохи — то ніхто й помічати не буде, не те що називати по імені.

— Гомер кохає мене.

— Коханим не завдають болю безглуздими примхами і витівками. А Гомер, коли вирішує таке без поради з тобою,— ні за що тебе має. Бо він, бач, певний: тінь — вона і є тінь, куди їй озватися. А в тебе ж таке сонячне ім'я: Єлена...

їй просто ніяк, та й не хочеться заперечувати Аліферсо-ві. Бо ж його слова такі співзвучні її думці. Нехай жорстокі, нехай не зовсім тактовні, але ж, певно, щирі — чого ж їх відкидати? І Єлена мовить уже так, аби казати:

— Гомер кохає мене... Поговори з ним, Аліферсе, добре?

— Якщо одверто — не майю найменшої охоти. Тільки заради того, що це ти просиш — тобі не можу відмовити. Твоє бажання — для мене все... А ти зайди до сусідів, побудь там. Чи — ще краще — йди на свій виноградник і займися там чим-небудь. А я тим часом спробую втокмачити твоєму чоловікові, що не за ту він віжку вхопився... Але що б то не трапилося, знай: на світі є людина, яка тобі вірна і яка завжди готова зробити для тебе все, на що тільки її боги сподобили. 1

* * *

Ще з порога Аліферс голосно вітається:

— Гомере, радий бачити! Хай безсмертні посилають тобі благополуччя на довгі роки.

Господар не чекав таких відвідин — він і здивований, і трохи розгублений. Підхоплюється назустріч:

— І тобі теж, Аліферсе.

Помітивши, яке враження справив на Гомера своїм раннім приходом, той вирішує одразу ж брати бика за роги.

— Чув, збираєшся в дорогу?

Був би уважнішим господар, вчув би в словах гостя більше, ніж звичайну людську цікавість. Але Гомерові не до того. Він почувається зараз мандрівником на роздоріжжі, його повністю заполонює тільки одне-єдине: куди виведе шлях, на який оце наважився ступити? А в Аліферсових словах, здається, осуду немає. Тож не стримується:

— Ти схвалюєш?

Аліферс підходить до Гомера, примощується на лаві поруч. Помовчавши рівно стільки, як годиться, мовить:

— Ми з тобою дружимо не від учорашнього дня. То кому ж, як не мені, розуміти тебе?

Гомер зраділо тягнеться рукою до Аліферсового плеча:

— Дякую. От за це — дякую!

Гість знову витримує паузу, а тоді поважно продовжує:

— Йшов я сюди і думав: на якийсь дріб'язок Гомер не здатний. Тож коли вже взявся за щось — значить, воно того варте... О, кому вже знати тебе, як не мені! У мені минуле міцно тримається. Розумієш, я і зараз здригаюся, коли згадую, як тебе осліплював отой звіроподібний кат. А ти тоді навіть не закричав, не те що не попросив пощади...

— Не треба, Аліферсе,— глухо перебиває Гомер. Той погоджується:

— Твоя правда — не треба... Хуг, аж дрижаки по тілі побігли!.. Я не зміг би так — небо свідок, не зміг би... То тепер яке я маю право сумніватися в тому, що ти вирішив?

Гомер довірливо зізнається Аліферсові, що його самого вже страшить оця затія. Бо сподівався, що зуміє захопити нею Єлену, запалити її. Удвох з Єленою йому було б вдесятеро простіше здійснити задумку. А оце сьогодні остаточно зрозумів, що не піде Єлена з ним, не піде... Аліферс підбадьорює:

— Ну, ну, не розкисай.

— Єлена для мене більше, ніж очі,— звіряється Гомер,— Без неї я ще й душею можу осліпнути.

— Не впізнаю тебе, друже,— тормошить Аліферс господаря,— Прокинься, ти якийсь як варений. Не впізнаю — не схоже на тебе. Невже ти — і задкуєш?

— Мені боязно. Справді, боязно.

— На, маєш! — усміхається гість.— То чого ж тоді ти себе мордуєш? Тебе ж із хати поки що не виганяють?

Гомер супиться:

— Мені не до жартів.

— А я і не жартую. Ось прийде Єлена — обніми її коліна. Так і так, скажи, то мені щось трохи не те стрільнуло в голову, але тепер уже все переверзлося. Тож буду і далі сидіти любенько під твоїм крильцем та триндикати на формінзі всілякі триндички.

"Невже він насправді? — ціпеніє Гомер.— Та як він може таке? Як сміє?!"

— Ти... ти... — не знаходить слів.

— Я кажу тільки те, що в тебе зараз на думці! Гомер мало не кричить йому в обличчя:

— Знав би ти, що в мене на думці!

— Виходить, знаю, раз ти так замикулив носа. Правда — вона до вподоби тільки тоді, коли про сусіда мовиться. А як про себе — то вже й коле.

Образливо чути таке, тим більше від друга.. Проте Гомер силою волі старається пригасити в собі гнів: не ворог же сидить біля нього! Певно, Аліферс насправді так і не може зрозуміти, наскільки у Гомера нині складне становище.

Усе ж не стримується:

— Дурень ти, Аліферсе. Той відсовується, бурчить:

— Дурень — то й дурень. І на тому спасибі.

— Ну, не ображайся — ненароком зірвалося. Бо мені не за себе, а за Єлену боязно,— пояснює Гомер, уже жалкуючи, що так обізвав товариша.— Ти вибач, я погарячкував, не подумав. Зрозумій, мені тепер знаєш як? Обіцяв собі, що ніколи не завдам Єлені болю. А зараз ось... Як їй буде пережити таке?

Аліферс мовчить: нехай Гомер подумає, ніби це від образи він. Хай подумає — довірливішим буде... А таки добре, що сліпцеві не дано бачити нині його, Аліферсове, обличчя!

Йдучи сюди, Аліферс ще не знав, про що саме говоритиме з Гомером. Бо для нього все це було такою несподіванкою, яка хіба що в сні могла приснитися. Але він знав, що йти треба і говорити треба, бо це наспів його, Аліферсів, час. І ось розмова зав'язалася. Саме собою вийшло так, що й непогано для Аліферса зав'язалася. Тепер будь уважним, Аліферсе, звір біжить прямо у твоє сильце — тільки б не сполохнути.

— Якби ти не був сліпий, то я сказав би тобі, хто з нас двох більший дурень. Та нехай уже буде по-твоєму.

— Це ти про що?

Ага, зачепився! Ну, тепер будь що буде — назад вороття немає. Та й нагоди такої більше може не випасти. Але обережніше, Аліферсе, обережніше. Спроквола тягне:

— Та все про те ж... Мм... А знаєш, давай краще поговоримо про вчорашнє свято Деметри. Тебе, Гомере, мало не на руках носили. Це ти задля свята і пісню нову склав?

— Ти мені зубів не заговорюй. Намірився — то кажи, що маєш.

— А я... Я нічого й не хотів сказати. То просто так. Теж вилетіло.

— Не крути, Аліферсе.

— Ну, якщо напрошуєшся...— Аліферс бере Гомера за руку, притишує голос, ніби їх у хаті хтось може підслухати.— Тільки щоб це було між нами.

— Із цих стін не вийде,— обіцяє той.

Проте Аліферсові такої обіцянки замало. Що йому Гомерове "Із цих стін не вийде", коли він зараз ставить на карту так багато! Зважуватися на випадковість Аліферс не збирається. Його гра має бути безпрограшна. Тому мнеться, відтягує — уже навіть не вдавано, уже насправді:

— Ай, краще я помовчу. Гомєрові далі несила терпіти:

— Та говори ти, не тягни! Клянуся водами Стікса 6, що я про цю нашу розмову нікому-нікому.

Ну, тепер інша річ. Тепер Аліферс скаже, аякже! Чому б і ні? Все одно ніхто не знатиме про це ніколи. Бо в усій Елладі не знайдеться людини, яка порушила б страшну клятву водами Стікса. Адже душа того, хто цієї клятви не дотримає, буде вічно тинятися безпритульною і все чекати перевозу через річку похмурого підземного царства Аїда... Тепер Аліферс скаже.

— Кгм!..— прокашлюється він, ніби йому дуже трудно говорити.— Так-от: не буде Єлена дуже побиватися за тобою. Не буде. Бо не кохання єднає її з тобою, а тільки жалість.

— Що?! — шепотить погрозливо Гомер.— Ти не заговорюйся!

— Еге, я так і знав. Сам же просив: "Розкажи!" Ото й слухай... Єлена прийшла у твій дім із жалості до тебе, сліпого. Це всі в полісі знають. А не кажуть — бо теж тебе жаліють.

* С т і к с — річка в підземному царстві Аїда; її водами клянуться боги.

На мить у серце Гомера закрадається підозра: чи не до того Аліферс хилить, ніби Єлена жалкує, що не за нього вийшла заміж? Та Аліферс вгадує це, поспішає запевнити:

— Не подумай тільки, що я із заздрощів. Моє давнє тут ні до чого. Моє минулося, забулося — та вже й по всьому. Як бачиш, через Єлену навіть дружба наша не розладналася. Це теж усі бачать, усі знають. І ще знають те, що наш спільний друг Ксенон за Єленою сохне...

— Аліферсе!

— Ти ж хотів знати правду,— никне той.— Ти ж хотів. Гомер опускає голову:

— Так, хотів... Дякую, Аліферсе. Пробач за миттєву слабкість. І... йди звідси, залиш мене самого.

— Як знаєш, — слухняно підводиться Аліферс із лавки.— І ти мені пробач. Якось так воно... Якби не обізвав мене дурнем — ніколи б тобі цього не розповів. А так... Може, й не треба було...

Уже в дверях він ще на хвилю затримується:

— Хочеш, Гомере, я тобі допоможу? Ти не подумай лише нічого такого — я від душі. Із нашого поліса має йти купецький караван, ніби у Фокею чи й ще далі. Я трохи знаю цього купця. Із ним ти зможеш пройти чималу частину дороги до Іліона. Я домовлюся — він тебе візьме... Не сумуй, друже. Ходять же по світі й сліпі аеди-співомовці і не пропадають. А ти що — гірший? Зате, сам казав, тебе чекає попереду твоя велика пісня... То як? Мовчиш? Ну, я піду, Гомере, а ти подумай. Подумай, Гомере...

* * *

Якесь неясне тремтіння охоплює Аліферса. Це від потаємних радості й страху, що неочікувано враз хлюпнули в душу, перемішалися та й вирують, вирують. І таке змішане почуття жене його, підганяє: швидше! швидше!

Хтось вітається до нього, хтось пробує зав'язати розмову. Але Аліферс нічого не бачить, не чує, не знає і знати не хоче, крім одного: йому треба поспішати. І вже коли опиняється, віч-на-віч з прибулим купцем Меандром, до нього знову повертається ясність думки і гострота сприймання.

— Добридень, шановний! — вітається поштиво, проте ледь торкається долонею грудей (нехай побачить бродяга-купець і зрозуміє, що вони — не рівня!).— Хай береже тебе великомудрий син Зевса на всіх шляхах! Як торгується твоїм людям у нашому благословенному богами полісі?

Купець Меандр — кучерявобородий мужчина середніх літ зі статурою доброго вояки і з приховано-бігаючими очима — звично помічає і недбало кинуту до грудей руку Аліферса, і його погордливий вигляд, і дорогий візерунчастий плащ. Але й інше примічає: прийшлий раз у раз покушує верхню губу — нервується. Значить, якесь пильне діло має.

— З волі Гермеса, непогано торгується, — ухильно відповідає купець.— Через тиждень сподіваюся розпродати крам, то можна буде й вирушати в дорогу, до Ефеса.

До Ефеса... Ну звичайно ж, купець іде до Ефеса, а не до Фокеї...

"Хе! — подумки спохоплюється Аліферс— Та це й краще, що в протилежний бік. А якщо ще повернути справу так, ніби Гомера туди Єлена спровадила, то... Хе! Нехай думає сліпець, ніби навмисно Єлена

спровадила, щоб усьому полісу доказати: Гомер без неї годен хіба що для посміховиська. Тоді вже сліпцеві назад вороття не буде...

І Аліферс веде неквапом:

— На наше місто ніколи ще торгові люди не були ображені, це вже я тобі кажу, шановний. Будеш стрічати у світах інших купців — так і передавай їм. Хай сміливо повертають сюди свої каравани. Наше місто...

"Давай, давай в обхід",— усміхається про себе купець, вичікуючи, коли цей велемовний і хвальковитий муж перейде до діла.

— А в тебе що ще із краму залишилося? — несподівано перериває свою балачку Аліферс.

— Зовсім небагато: три сувої єгипетського полотна, та сім талантів 7 листатої міді, та синього заліза два таланти, та мішок різного дріб'язку — ото й усе.

— І що ти за це сподіваєшся вторгувати? Аліферсова цікавість насторожує купця: чи не задумана

тут якась капость? Проте він і вигляду не подає.

— Це як богові Гермесу захочеться: може, більше, може, менше. Звідки мені те знати?

— Ну, а все ж таки?

Талант — у Стародавній Греції грошово-вагова одиниця.

— Для чого це тобі, благородний? Ти ж не збираєшся купити весь мій крам зразу?

— А якщо збираюся?

"Бачив я таких!" — думає купець. Аліферс явно починає не подобатися йому. Бо він, купець-прохода, який уже немало світу зміряв і ногами, і на кораблях, ніяк не може добрати, на що той націлюється. Отож, щоб відскіпатися від Аліферса та разом трохи збити його пиху, Меандр з ледь прихованою насмішкою каже:

— Якщо збираєшся — сорок дворічних бичків прижени та й забирай з мішками.

— Сорок бичків? Мм... Гаразд!

Якби оце зараз захиталася земля під ногами, то купець Меандр здивувався б менше, ніж із Аліферсового "гаразд!". Бо таке вже траплялося на його віку, коли ні з того ні з сього земля починала двигтіти і гойдатися. Але щоб хтось отак, не торгуючись, раптом зголошувався мало не вп'ятеро переплачувати за крам — такого Меандр не те що не бачив, а й від інших не чув.

— Що ти сказав, благородний? — розгублено закліпав він повіками, і очі його перестали бігати.

— Я сказав: гаразд!

— Навіть не бачивши краму? Аліферс підвишує голос:

— Ти, купець, погано чуєш?

"Божевільний багач... Не інакше — божевільний..." — гарячково думає Меандр. Починає шалено калатати серце. Він уже почувається мисливцем, на якого під самісінький кінець полювання враз із гущавини лісу виходить прудконога лань. І йому вже боязко голосно дихнути, щоб не сполохати дичину, поки вона ще не переступила тієї невидимої лінії,

де її перестріне гострий спис, посланий умілою і дужою рукою...
Поспішно виправдовується:

— Як можна не чути, благородний!

Проте Аліферс почуває себе мисливцем не в меншій мірі, ніж купець. І він уже бачить, що його спис влучив. Тож залишається тільки спритно докінчити справу.

О, Аліферс знає, як розмовляти з такими! Маєш достаток — вважай, маєш відмичку до серця будь-якого, навіть найгоноровитішого купця. Бо якщо заради наживи людина мандрує по світі з товаром, сновигає по теперішніх таких непевних дорогах, то з нею можна домовитися про що завгодно. І тим скоріше вона піддається, чим знатнішого перед собою бачить.

— Чи, може, низьку ціну назвав і вже жалкуєш?

Можна було б обійтися і без оцих зневажливих слів, але Аліферсові кортить ще й похизуватися: хай знає, що перед ним не якийсь простачок.

Купець розпливається в догідливій усмішці:

— Як можна, благородний! Куди накажеш відвезти крам?

— Палац Аліферса тобі покаже всяк у цьому місті.

— Слухаю, благородний! Хай боги благословляють тебе на кожному кроці. Спішу виконувати, благородний!..

Меандр уже готовий дати належне розпорядження слугам. Проте Аліферс зупиняє його:

— Зачекай, купець, я ще не все сказав.

— Я весь — сама увага.

— Ти маєш вирушити з міста сьогодні.

— Але ж...

— Поки зайде сонце, щоб слід твого каравана уже прохолов.

"Дивак якийсь! — мружиться купець. — Ну та нехай. Якщо йому хочеться платити за те, щоб я не пробув зайвого дня в його задрипаному полісі, то для чого маю перечити?"

— Зрозумів. Спішу виконувати, благородний.

— І ще одне: ти візьмеш із собою людину.

— Хоч десять, благородний. Аби тільки в дорозі вони харчувалися не з моєї торби.

— Ця людина сліпа.

"Хм, а він, виявляється, із заковикою. Певно, підрахував добре вартість своєї забаганки. Ич, хитрюга! Може, я ще з того всього матиму фігу, а не заробок? Такого слухай, та вух не розвішуй".

— Але що я робитиму з сліпим? Е, благородний, це мені, вибачай, починає уже не подобатися.

— Ти доведеш сліпоґо тільки до Ефеса.

— У кого накажеш там залишити його, благородний?

— Просто залишиш — і все. І хай тобі про те голова не болить. Далі він сам обійдеться. А в дорозі в нього буде своя торба з харчами.

Меандрові тепер стає все зрозуміло. Виходить, цьому багатієві вкрай потрібно швидше спровадити від себе якогось сліпця. Ну, треба — то треба, Меандрові яке до того діло? Не стане ж він розпитувати: чого та як? Чим менше знаєш — тим боги прихильніші. А вигода очевидна, дурнем треба бути, щоб купцеві та відмовлятися від такого дільця.

Меандр киває головою:

— Зрозумів.

— Тільки сліпець не повинен знати, що караван іде в Ефес. Хай думає, що ти прямуєш до Фокеї. Так і своїм людям накажи, щоб язиками не вельми плескали. А в Ефесі скажеш: "Вибачай, у дорозі передумав та й повернув у протилежний бік. От забув тільки тебе попередити, думав, тобі все одно". Словом, ти ж купець — викрутишся. А під кінець, ніби між іншим, додаси три слова: "Так хотіла Єлена". Не забудь — три слова і ні одного більше!

— "Так хотіла Єлена". Зрозумів.

— А тобі приженуть не сорок, а сорок п'ять бичків.

— Зрозумів. Спішу виконувати... благородний... Коли купець зник з-перед очей, Аліферс відчув, що сорочка прилипла до спітнілої спини.

* * *

Зайшовши в приміщення, Ксенон якусь хвилю так і стоїть біля дверей — після сонячної вулиці кімната здається в напівтемряві. Тоді бачить за крок від себе Гомера. Завважує:

— Ти як осіння погода — знову нахмурений.

— Вітаю, Ксеноне! — глухо каже Гомер.

— Добре, що все на світі минає. Отож і твоя похмурість минеться... О, та ти, здається, зібрався пройтися?

Гомер стоїть з костуром у руці. За плечима на ремінці-сиром'ятці звисає формінга.

— Я зібрався йти. Проведи мене, Ксеноне, якщо тобі не важко, на фокейський шлях. Далі я сам піду.

І тут Ксенон помічає, що в Гомера ще й торба при боці. На грубезному конопляному шнурку.

— Що?! Ти... при своєму розумі?

— Я йду до Іліона.

Це так неочікувано, що Ксенон зовсім розгублюється. Він і подумати не міг, що ота Гомерова балачка — та всерйоз. Мало яка хандра може найти на людину! А виходить...

— Ото нікуди я тебе не поведу,— навмисне сідає на лаву. — Тобі загайнулося не знати чого, то ще й мені виставлятися посміховиськом для всього міста? Людоньки добрі! Оце, скажуть, утяв Ксенон: спровадив сліпого товариша світ за очі... І не поведу, і самого не пущу! Ось прийде Єлена — у неї знайдуться слова, щоб тебе одговорити.

— Ксеноне, прошу тебе: не треба, щоб Єлена бачила, як я йду.

Таким Гомер ще ніколи не поставав перед Ксеноном. Затята рішучість була в усьому його вигляді. Якби у цю мить Гомер вів мову про щось інше, Ксенон нізащо не наважився б суперечити йому. Але ж зараз ідеться про надто важливе, і він повторює:

— Я тебе нікуди не пущу!

— Хіба я дитина, щоб мене пускати чи не пускати? І не хочу жалості — вона гидить мене.

— Але ж, Гомере...

— Людина має жити за законами, що їх дали нашим предкам боги, і виконувати тільки волю безсмертних, а більше нічию. Коли ж хтось, усупереч власному хотінню, слухається іншого,— він раб. А від раба Зевс забирає половину його людської гідності.

Сперечатися з Гомером — справа марна. Хто-хто, а Ксенон це добре знає. Та не відступає:

— Так доладно говорити я не вмію. Але душею відчуваю: щось не те діється. У твоїх словах теж не все правда. Ой, не все правда, Гомере!

— Ти просто не розумієш мене. Чи не все знаєш. А може, аж надто багато знаєш, та не хочеш казати. Ну та хай те вже буде на твоїй честі.

— Честь моя не заплямована.

— Тоді, виходить, не розумієш... І Єлена не розуміє... І ніхто, певно, мене так і не зрозуміє... Бо кому ж тоді ще? От хіба Аліферс? Той, здається, таки од душі мене підтримує... Оце один Аліферс і залишається.

Ксенон підводиться з лави, бере Гомера за руки:

— Ти сядь.

— Для чого?

— Ні, ти таки сядь, а я скажу. І скажу я от що: не вір Аліферсові. Богами заклинаю: жодному його слову не вір. Аліферс найперший у нашому полісі, хто проти тебе зло таїть.

— Ти маєш докази?

— Серцем відчуваю.

— Аліферс — мій давній друг, як і ти. А друзів я не ганьбичу. Крім того, він мене з полону додому привів.

— Не будь дитиною! Не він тебе — ти його з полону визволив. Ти його! Хіба забув, як усе було насправді? То я тобі нагадаю... Оменей, якому через три роки пощастило втекти з полону, і досі не стомлюється розповідати про те. Я тобі нагадаю...

* * *

Тоді Амфіон перший кинув щит на землю. Повів знесилено плечима, зронив додолу спис, почав судорожною рукою витягувати з піхов короткий меч. І коли широкодзьо-ба бронзова смужка ніяково дзвякнула поверх щита, сказав:

— Усе!..

Амфіона ніхто не міг звинуватити в боягузтві, в слабодухості. Він зріс під прихистком бойового щита, а важкий спис став йому опорою ще в ті

дні, коли більшість сьогоднішніх списників ще лежала в сповитку. Це був сильний, витривалий, хоробрий воїн з мужнім серцем лева. Запальний, буйний у молодості, він з роками і з ранами, яких мав добрих два десятки, набув військової мудрості і воєводської стриманості. Вже багато років водив він у бої загін воїв свого рідного поліса, і удача незмінно була на його боці.

Та сьогодні все виходило не так. Сьогодні боги відступилися у своєму заступництві.

Спочатку з-за недалекого пагорба з'явилося ще одне скопище фрігійців 8, а там хмарою насунула рать без числа і ліку. Не інакше, як сам цар, залишивши в далекому Пессінунті свої пишні покої, вирушив у похід, щоб розтоптати і їхнє місто, і інші побережні грецькі поліси.

Загін перешикувався у замкнутий чотирикутник, заслонився широкими щитами, наїжачився довгими списами. Важкоозброєні піхотинці билися затято, зло і вміло. Проте Амфіон зрозумів, що такої ворожої сили їм не стримати. Тож скомандував поволі відходити до річки: якщо пощастить дістатися берега і там дотриматися до ночі, то, можливо, під покровом темряви вдасться врятувати рештки загону — у плавнях були приховані човни.

Але фрігійські списи були не такі вже й короткі, і стріли дзижчали джмелиним роєм. І хоч якими надійними здавалися грецькі щити, вони не завжди могли захистити. Все більше і більше падало воїнів, і скоро не стало кому нести поранених, не стало змоги загонові рухатися.

їм запропонували здатися в полон. Здатися на милість переможця.

й

Кожен з них знав, що означає ласка ворога-переможця. Це довічна покора, довічне рабство, довічне приниження. Це хоч ти ще й не тінь у

похмурому підземному царстві Аїда, хоч над тобою ще й нахиляються сонце з місяцем, але ти вже й не людина...

* Фрігія — країна на південному заході Малої Азії. В її межах була Троя.

Правда, є й інший вихід зі становища: відректися від батьківщини. Але про таку підлість негоже й думати. Адже щойно перед боєм повторювали слова присяги на вірність вітчизні.

І тут саме впору знову пролунали знайомі слова:

— Клянуся Зевсом, Геєю, Геліосом, Деметрою, усіма богами і богинями олімпійськими...

Виголошував їх Амфіон. Виголошував урочисто і страшно.

Десятки голосів підхопили:

—... Я житиму думкою про врятування і свободу держави, її громадян і не зраджу рідного поліса, не поступлюся його землями, а все зберігатиму для свого народу!

—... Зберігатиму для свого народу! — повторював разом з іншими Гомер, підтримуючи зсудомленою рукою широкий ремінь громіздкого непробивного щита.

—... Зберігатиму для свого народу! — ледь ворушив спраглими губами Оменей, вперто тулячи свого такого ж громіздкого щита поруч з Гомеровим.

А позаду, майже над самим вухом, важко дихаючи, хрипів списник Аліферс:

—... Для свого народу!..

Підводили голови поранені і теж повторювали слова священної присяги. Бо додавалася сила від цих слів, закипала рішучість битися з ворогом до останнього. Навіть у душах зовсім немічних і безвольних, що вже в думці піддалися фрігійцям, забунтував ураз гнівний протест проти ласки чужинця-переможця.

Був знову бій — лютий, жорстокий. І все щільніше і щільніше змикався передній ряд щитоносців, і все зменшувався живий чотирикутник грецьких воїнів. Усередині чотирикутника поранені лежали вперемішку з убитими, і вже не було кому допомагати стікаючим кров'ю. Хоча ніхто й не просив допомоги у цей страшний час.

А перед чотирикутником виріс цілий вал із окровавле-них тіл фрігійців. І нападаючі, щоб доступитися до оборонців, топталися по мертвих і ще живих своїх співвітчизниках. Бачачи затятість греків, головний фрігійський воєначальник пообіцяв:

— Якщо складете зброю, то вбитих дозволю поховати з належними почестями, а живих відпущу на всі чотири сторони.

І поклявся Кібелою — фрігійською великою богинею, матір'ю богів і людей.

Ось тоді Амфіон і кинув першим щит на землю.

Амфіон розумів: такий вчинок не робить честі йому, досвідченому воїнові— Але що його честь у порівнянні з життям оцих молодих хлопців, що вперто тримають зброю чи лежать безмовно в пилюці, затиснувши долонями криваві рани! Краще він, Амфіон, приведе їх у рідний поліс живими, а про його честь знайдеться потім кому судити. Бо має їх усіх ніби за своїх дітей.

Тому й сказав:

— Усе!..

Добре вишколені, вони не посміли не послухатися свого воєначальника. Вони вагалися лише якусь мить. А тоді полетіли на купу, мов непотріб, щити і лускаті панцири, списи і мечі, луки і стріли, шоломи і наголінники.

І враз стало особливо помітно, що греків усього жменька, всього малюсінький острівець серед моря фрігійців. І певно, останніх неабияк вразило і розлютувало, що їхня хвиля так і не затопила, так і не змела цей острівець. І старший над фрігійцями грюкнув жезлом по плетеному кузову своєї колісниці, слиною забризкав:

— Пов'язати!.. Усіх!.. Усіх!..

Ніхто з підлеглих не наважився навіть заїкнутися, що була ж дана клятва іменем Кібели — найстрашніша клятва фрігійців. Бо знали: гнів начальника вразить раніше, ніж помста богині.

Як зграя вовків, налетіли фрігійці на беззбройних.

І заплакав Амфіон від такої підступності, заплакав від гніву і безсилля. І вихопив ніж, схований у потайній складці одягу, загнав його собі в груди по саме руків'я, звалився на землю.

Усіх уцілілих підвели, оперезаних мотуззям, до колісниці фрігійського воєначальника.

— Хто бажає служити великому і непереможному цареві фрігійському? — запитав той.

Полонені мовчали.

— За це повелитель повелителів подарує волю, поверне зброю і вділить немало від своїх щедрот.

Полонені мовчали.

— Ось меч. Хто візьме його і відрубає голови двом пораненим грекам — того чекає воля!

І знову ні слова у відповідь.

Старший над фрігійцями зло усміхнувся:

— Що ж, свою долю ви самі вибрали. Поранених греків добили тут же, щоб не мати клопоту

з ними. А тих, хто тримався на ногах, почали ділити, як худобу, поміж своїх знатних вояків.

— Дайте меч,— попросив Гомер.

— О, вже один зголошується! — загукали фрігійці, і виштовхали Гомера перед очі начальства.

Старший зміряв полоненого презирливим поглядом, заскалив очі і процідив єхидно:

— Запізнився. Поранених, як бачиш, уже немає, а обезглавлені раби нам не потрібні.

— Дайте меч,— наполягав Гомер.— Я хочу померти вільним.

— Он що!.. Ха-ха-ха! — зареготав воєначальник і звернувся до поплічників: — Ви чули? Він не бажає бути рабом. Ха-ха-ха!..

Довкола догідливо підхихикували. І враз фрігійський старший надумав:

— Він не хоче бути рабом — хай не буде. Але зате назавжди залишиться рабом темряви: ми осліпимо його!

І потішався зі своєї вигадки, глузуючи:

— Може, тобі вже перехотілося волі?

Четверо його охоронців навалилося на Гомера. І був біль, страшний біль. І крик роздирав Гомерове тіло. Але він усією силою волі стримував той крик у собі, щоб не принизитися перед ворогом. І таки стримав.

Старший із фрігійців, як і всі довкола, не міг не помітити цього мовчання, цієї затятої зверхності. Його обличчя тіпнула судорога. Але він раніше за інших справився з собою і продовжував зловісно-насмішкуватим голосом:

— То хто ще хоче волі?

Можливо, лиш один Гомер крізь свій біль відчув за вдаваним спокоєм чужинця його тваринний страх. І якби присутні могли повірити, що тільки що осліплена людина може усміхатися, вони побачили б, як усмішка торкнула закривавлене обличчя Гомера.

А фрігієць гримотів, заглушуючи власну душевну моторошність:

— Нехай іде у свій поліс і всім розкаже: хто воює з нами, фрігійцями, той стане або рабом, або сліпцем. А в провожаті дамо йому когось із полонених...

Він ще не встиг договорити, як із гурту полонених вихопився Аліферс, впав навколішки, цілував землю:

— Я відведу! Ми з ним сусіди. Я відведу Гомера і всім-всім перекажу твої слова, великий повелителю...

Воєначальник зневажливо зиркнув на Аліферса, ніби сплюнув, тоді перевів погляд на решту полонених, які німотно мовчали, і кинув:

— Гаразд.

І звелів колісничому їхати на пагорб, де вже слуги встигли звести для свого повелителя розкішний намет.

* * *

— ...Отак було насправді, —мовив Ксенон. — Оменей на вівтарі поклявся, що саме так було.

Гомерові враз знову пригадується, як тоді, під час того останнього бою, вони вслід за Амфіоном в єдиному пориві виголошували слова присяги, як по дорозі з полону Аліферс підтримував його під руку, як обмивав у річці, як прикладав до пекучих ран свіжу траву порізника, як утішав.

— Все одно Аліферс — чесна людина.

— Ця "чесна людина" тільки й шукає нагоди, щоб тобі болючіше допекти. О, як він тебе ненавидить!

— Але чому, чому ти так вважаєш?

— Я не вважаю, я знаю. Ти для нього не просто сліпець. Ти для нього — постійне нагадування про його безславне повернення з полону, про втрату Єлени, про те, що є люди, вищі за нього, до яких йому ніколи-ніколи не дотягнутися. І цього він тобі не забуде і не простить.

Гомер гірко усміхається:

— Вигадуєш ти, Ксеноне. Та якби в Аліферса було щось проти мене, то чого йому таїтися? Чи важко було б йому, такому багатому і могутньому, прибрати з дороги сліпого й беззахисного Гомера?

— І не так легко, друже. Бо не такий ти беззахисний, як думаєш. Сьогодні на сторожі тебе стоїть аж дві слави: слава героя і слава співомовця-аеда. Навіть мішок із золотом безкарно не переступить через таку сторожу.

Нараз тихо, якось особливо тихо Гомер просить Ксенона:

— Скажи, тільки чесно, як перед самим Зевсом скажи: ти... кохаєш мою Єлену?

— Єлену?..

Западає мовчанка. Така довга і незручна.

— Це залишиться між нами, тільки між нами... Клянуся водами Стікса, тільки між нами...

Ксенон відвертається навіть від Гомерового незрячого погляду.

— Для тебе це важливо?

— Хочу почути від друга правду. Ксенон видихує:

— Так, кохаю...

— От бачиш.

— Гомере, твоя Єлена цього ніколи не знала і не знатиме, повір... І ти нічого такого не думай... Ти не маєш права нічого такого подумати! Я твій друг — і цим усе сказано. Моє кохання піде зі мною в могилу, про нього не довідається більше жодна людина у світі. Повір, Гомере...

Гомер поправляє шнурок від торбини, ступає до дверей:

— Ходімо, Ксеноне, мені пора.

— Зостанься. Прошу тебе, не йди... Якщо вже... Слухай, Гомере, коли ти всерйоз подумав щось про мене і про Єлену, то я піду, я. Одне твоє слово — і я піду. Ти про мене більше не почуєш, обіцяю... А ти зостанься.

— Я дав слово богам! І маю стояти на слові, щоб мені вірили і друзі, і вороги.

— Я вірю тобі, Гомере, вірю. Тільки ти — каліка, ти безпомічний у дорозі. Ну погарячкував, не подумав... Боги зглянуться на твою немічність і простять.

Чому, чому воно так? По-Ксеноновому — "погарячкував", по-Аліферсовому — "стрільнуло в голову"... Невже справді його, Гомера, неможливо зрозуміти? Просто по-людськи зрозуміти?

— Боги, може, і зглянулися б, а я собі як прощу? Мене гризота загризе...

І чує Гомер, як із далекої давності долітає до нього дитячий крик... Знову той самий крик... Колись, ще в дитинстві, він бачив, як топився малюк. Гомер тоді ще не вмів плавати і забоявся стрибнути у воду, щоб допомогти йому. А малюк захлинався і кричав, кричав... Хлоп'я те потім витягли. Мертве... Той крик ні-ні та й долітає до Гомера і досі, моторошить... Ні, тоді Гомерові ніхто не дорікнув. Але ж він міг допомогти тому хлопчикові, міг: дядькові, який витягав утопленого, вода сягала там лише трохи вище пояса.

Гомер колись розповідав Ксенонові про той випадок. Тоді він його теж не зрозумів. Каже: "А якби там виявилося глибоко? А якби з головою?" Якби ж глибоко!.. От і досі моторошить той крик.

— Таки треба йти! І то не гаючись. Поки я здатний творити — треба! Поки ще живе, поки не захлинулася в моїй пам'яті ота затята тиша перед боєм і мертвящий дзвін мечів об ворожі щити і шоломи. Я сам пережив трепет перемоги і болючість поразки, своїми очима бачив, як мужньо б'ються і вмирають наші воїни-герої. І я зумію сказати про славу нашого війська, про солодку радість битви з ворогом. Спробую сказати так, як ще ніхто не сказав!.. Я вже відчуваю, як із моєї душі проситься у світ велика пісня. І я її заспіваю. Заспіваю!

Закінчує й зовсім не зрозумілими Ксенону словами:

— А там — будь що буде... Нехай навіть і глибоко, нехай навіть і з головою... І не спіши мене осуджувати, Ксеноне.

Тут їх заливає сонячне світло — відчинено двері. А в дверях усміхається Аліферс:

— Приємному товариству моє вітання!

Ксенон мовчки відступає до тапчана — тільки Аліферса оце якраз бракувало! Але той уже своє править:

— О, а казали, Ксенон нарешті вибрався полоти свій виноградник.

— Не переживай, Аліферсе, бур'яни з мого виноградника не перекинуться на твій.

— Ще чого — переживати! — пхикає той.— У мене є кому пильнувати мої виноградники: під рукою наглядача три дюжини рабів. А от коли ти ще трохи не візьмешся за свою лободу та осот, то й жодного хойнікса 9 вина не націдиш.

"Якраз пора для твоїх похвалянь!" — злиться Ксенон.

— До твоєї кратери з ковшем підступати все одно не збираюся, — відповідає.— Збитків мати не будеш.

— Поживемо — побачимо... А для тебе, Гомере, раз ти вже так на своєму стоїш, є новина: купець, виявляється, сьогодні веде свій караван. Замовив йому слівце за тебе — каже, візьму з караваном, чому не взяти. Просив тільки зібратися швидше, бо в нього караван уже споряджений, то довго чекати — сам розумієш...

— Уже зібрався,— каже Гомер.— Формінга при мені, торбинка з хлібом при мені — чого ще? Ходімо.

Це навіть Аліферса ошелешує. Готувався плутати сіті ще й далі, а воно, виходить, уже нічого не треба. Запинається:

Х о й н і к с — міра місткості, трохи більша одного літра.

— Як? Отак зразу?

— Купець за послугу дорого править, еге?

— Ні, ні, що ти! — похапливо відповідає Аліферс — Купець каже, йому приємною буде присутність аеда-співо-мовця в його каравані. Купець чекає.

— То чого ж? Пішли!

А біля одвірка стоїть не помічена досі ніким Єлена. Певно, зразу за Аліферсом увійшла. Стоїть, як статуя — слова не в змозі мовити. Біля ніг — вузлик з вовною: випав з рук.

Ксенон загороджує Гомерові прохід:

— Одумайся, людино!.. Ради нашої дружби не роби цього. Заради Єлени — вона не переживе...

Але той відсторонює його:

— Так треба, Ксеноне. Треба. А для Єлени це, може, й краще.

І тут Єленин зойк:

— Ти що кажеш?! Що ти таке кажеш?!

Болісно спотворюється обличчя Гомера, безсило опускаються його плечі. Але це тільки на мить. І Гомер уже знову сам собою у своїй уперто-несхитній рішучості.

— Вибач, Єлено, я не знав, що ти слухаєш. Але що сказано — те сказано.

— Виходить, для тебе я вже ніщо? Виходить, он воно як... Ні, ти не можеш мені дорікнути ні в чому. Не можеш! Сам казав, що це я зростила в тобі співця, як хазяїн хлібний колос.

— Коли на хлібному стеблі замість одного колоска виростає два — хіба хазяїн стане відщипувати той другий?

— Я слухалася не тільки богів, а й серця. За все наше подружнє життя я тобі жодного разу ні в чому не заперечила. Ти розпоряджався мною, як хотів... Безсердечний ти!..

Вона плаче, вона виказує йому, вона виливає свій біль, свою образу. І свою любов. Вона все ще в глибині душі не вірить, що це відбувається насправді, що він зважиться на такий крок.

— Людиною, Єлено, ніхто не може розпоряджатися, якщо вона сама того не захоче... І я іду. Прощавай.

Він переступає поріг. Він уже переступає поріг.

— А я?.. Як же я?.. Виходить, лише тінь?.. А якщо я не хочу бути тінню? Якщо я не хочу?! Не хочу!..

За порогом — кроки. Віддаляються.

— Якщо я... Віддаляються...

— Аліферсе! Ксеноне! Чого ж ви стоїте?! Поверніть його... Поверніть!.. Гомере!.. Гомере!.. Го-ме-ре-е!..

* * *

Це тільки в гірській ущелині луна довго повторює голос людини. А в ущелині віків глухне він скоро. Так скоро, що ми, скільки б не напружували свій слух, уже ніколи не почуємо розпачливого Єлениного "Го-ме-ре-е!.."

Зате людські почуття не глухнуть навіть під вагою віків. Вони знову й знову повторюються в поколіннях. Тому й сьогодні ми можемо відчути біль Єлениного крику — варто лише прислухатися серцем.

* * *

Якби Гомер був уважнішим, він би одразу спостеріг, що в каравані підібралися якісь одні мовчуни. Ото гейкне хтось із погоничів на мулів, цвьохне інший батожищем, підганяючи худобину, та й знову тільки тупотіння ніг. Та ще іноді собака гавкне на бичка, якому знічев'я забаглося відбитися від стада.

Але аед, щойно переживши душевне потрясіння, зовсім не прагнув до спілкування з людьми. Скоріше навіть радий був, що його ніхто не турбує, ніхто ні про що не розпитує. Тож і гадки не мав, що всі в каравані, попереджені купцем Меандром, навмисне стороняться його, щоб не проговоритися про напрям каравану.

Переобтяжена виміняною за крам худобою, купецька валка посувалася повільно. Дорога звивалася поміж зеленими пагорбами та луками. Кілька разів довелося переходити вбрід невеличкі річечки, що при нинішній погоді виявилося справою навіть приємною.

Коли зупинилися на нічліг, у всіх теж знайшлися свої турботи: погоничі заходилися розпрягати та триножити мулів, охоронці заступили на сторожову службу, а обидва наглядачі стежили за роботою одних і других, розпоряджалися щодо вечері.

Караван на теперішній дорозі — справа непроста. Тим більше такий, із гуртом худоби. Так і пильнуй, щоб грабіжники не налетіли зненацька. Розплодилося того зілля чимало — і дикі кочівники-варвари, і свої, греки, теж ласі на дармовинку.

Гомер осторонь присідає на траву. Не вслухається в гомін голосів — думки снуються довкола сьогоднішнього його кроку. Гніздиться в грудях двояке почуття: і тягар, що так ось вийшло, і полегкість, що нарешті зважився йти. Бо все одно йому довелося б колись таки зважитися.

Чим далі, тим більше міцніє в Гомера певність у власній правоті. Не хочеться тільки вірити в Аліферсові слова. Все-таки, певно, ворушить Аліферсову пам'ять отой колишній Єленин вибір. І то напевне ворушить! Бо п'ять років — хіба то відстань для почуттів, щоб заглушити їх?

Але як би там не було, крок зроблено. Тепер тримайся, аеде, і ділом доводь, що це не просто була твоя нікчемна забаганка, а виважене серцем і розумом рішення. Щоб навіть найостанніші невіри повірили в тебе, аеде.

Нарешті Гомерові супутники дають усьому лад, збираються докупи. Теплиться багаття, пахтить смажена баранина — всідаються вечеряти. Тільки вартові пильнують віддалік, для них зараз пора найвідповідальніша.

Купець Меандр наколює шматок баранини на дерев'яну шпичку, підносить аедові:

— Підкріпися.

Ні, Меандр не забув, як сам же запитував Аліферса, чи матиме сліпець свої харчі на дорогу. Але хто ж те знав, що цей сліпець виявиться тим самим аедом, до якого вчора усі так шанобливо ставилися на святі Деметри і чий гімн богині родючості купець уже чув із уст не одного співомовця?! Чи не припустився він, Меандр, помилки, здавшись на підмову Аліферса? Та що зараз робитимеш? Слово дане, і плата за послугу — ось вона, спокійно пасеться при каравані.

Гомер бере шпичку, спроквола жує м'ясо. Йому зовсім не до вечері. Але такий звичай: відмовлятися від їжі не можна, за це образиться не тільки той, хто її дає, а й сама богиня Деметра, бо це вже неповага до її дарів.

Меандр ніби й не цікавиться аедом, а слово за словом — таки вивідує, чого той пішов із дому. Йому, бродязі по крові (у кожного справжнього купця є, крім прагнення до прибуткового виторгу, ще й непереборний потяг до мандрів, до нового, незвіданого, часто навіть ризикованого), значною мірою виявилися зрозумілі Гомерові поривання. Однак він уміє добре приховувати свої почуття — нічим не видав, що уже сам він своєю "допомогою" теж став аедові поперек дороги. А коли Гомер пробує щось там його запитати, то Меандр тут же посилається на пізній час і завтрашню втомливу дорогу і влягається спати.

Проте все одно таємне стало явним раніше строку.

Коли в одній з долин підійшли до річки, щоб переправитися на протилежний берег, увагу Гомера привернув частий шелест пташиних крил. Над головою пролітали цілі зграї диких гусей. їх ґелґотіння віддалося таким гострим спомином! І перед ним враз постав квітучий берег річки Каїстру.

Ще коли Гомер був воїном і ходив під рукою хороброго Амфіона, їхній загін кілька разів зупинявся на постій біля струмистого Каїстру, чекаючи підходу ефесців, щоб спільно рушати проти фрігійців (варвари часто робили наскоки на їхні поліси, тож треба було провчити їх, щоб відбити охоту до зазіхань на еллінське добро). Над річкою, над усією Асійською лукою завжди хмарами носились птиці і безперервно в повітрі висів їхній гомін. І він, Гомер, тоді любив спостерігати, як довгошиї лебеді поважно проносяться над чистими плесами, як сірі журавлі плавно ширяють у високості. Мріяв: от би хоч раз і собі піднятися в небо і поглянути, якою ж то звідтіля показується земля.

Отож згадав та й не втримався:

— Це геть,— сказав,— ніби ми на березі Каїстру.

— А то хіба де? — проговорився один із погоничів.— Каїстр і будемо переходити...

Спохопився погонич, та було вже запізно.

Довелося Меандрові викручуватися. Він слово в слово повторював усе так, як наставляв його Аліферс: що, мовляв, у дорозі передумав та й замість Фокеї повернув до Ефесу, що вважав, ніби для Гомера немає значення, куди йти. Старався прикинутися таким собі нерозумним телям, усі-ляко вигороджувався, плутав. Нарешті зовсім заплутався. Тоді й бехнув:

— Так хотіла Єлена.

Якби Меандр знав, якого удару завдав аедові цими трьома словами! Якби ж знав — плутав би й далі, брехав напропале, а їх не вимовив би. Бо що не кажи, а чимось таки подобався йому сліпий співомовець. Подобався ненадокуч-ливістю в дорозі, умінням триматися з гідністю. Та й у пам'ятку було недавнє свято Деметри. Тож ніяк не хотілося завдавати болю аедові.

А для Гомера ніби й небо упало. Він відчув себе настільки одиноким, що навіть крик не зірвався з уст — до кого кричати в такій самотині? Якось враз поник, змалів. І таке спустошення відобразилося в усьому його вигляді, що купець позадкував, позадкував од нього, та й хутенько подався на переправу.

Прийшов трохи до тями аед аж наступного дня в Ефесі, біля старенького храму богині-діви Артеміди в Ортігійсь-кому гаю. Туди його допровадив купець і влаштував у притулок.

Стугоніло у скронях єдине: а що ж далі? Як йому бути далі? Запитував, перепитував себе і не знаходив відповіді. Бо навіть до Трої тепер дорога стала поперек; адже доведеться повертатися через рідний поліс! Як там розцінять його повернення? Запитають, певно, з усмішечкою: що, мовляв, у світах не дуже солодко, раз там не забарився? І що з того, що він не бачитиме поглядів земляків! Ці погляди все одно битимуть його болючіше, ніж батоги.

Це, бач, їй, Єлені, так забажалося, щоб він відчув і зрозумів свою неспроможність, що без Єлени він — ніщо. Ось вона, підступність!

А купець теж лисиця потайна. Такий за плату крутитиме хвостом, у який бік накажеш...

І тут, у Ефесі, він, Гомер, теж нікому не потрібний. І ніде в світі не потрібний...

Правда, при храмі богині-діви голодною смертю він не помре — сюди з усіх усюд стікаються люди на поклін, приносять Артеміді дари. Тож не обійдуть милостинею і аеда, якщо той співатиме гімни богині-діві. Ефесці збираються скоро будувати тут новий храм. Кажуть, він буде такий, якого ще ніде не було. Уже зібрано на будову величезні кошти, уже й майстри є. Отож буде для кого співати йому, Гомерові.

Однак залишити рідний поліс тільки для того, щоб жити в чужому Ефесі? Та такого і в мислі допустити не можна!

Але що ж далі? Що? Як йому бути? Хто допоможе в такій безвиході? Хто зарадить?

Допомога прийшла звідти, звідки Гомер і не сподівався.

— Ти вже обідав, шановний?

Так, це був Меандр. Ненависний купець Меандр, який оце й запроторив Гомера аж сюди.

— Це ти знову? — сахається аед.— Чого тобі ще треба?

— Прошу на торжище, до мого каравану. Гомер кидає образливе:

— Вільний я, вільний — мене там не продаси. Та навіть якби й продавав, то сліпого ніхто не купить.

— Шановний! Все проходить, усе минає. І злість твоя на мене теж мине. А от голод — ні, він зможе тільки збільшитися. То чи не краще піти нам пообідати? Там зараз така ягниця смажиться! А для слів час знайдеться і після обіду.

Меандрові, батько і дід якого теж були купцями, доводилося все життя тертися між лихварів, здирників та всіляких пройдисвітів. Купецьку науку він перейняв з усіма її тонкощами. Знав, як робити приварок на крамові, вмів поводитися з людьми. І навіть гордився, що був справжнім купцем, а не якимось бродяжкою. Тож ретельно дотримувався батьківської настанови дорожити ім'ям, насамперед — за будь-яких обставин виконувати обіцяне. Бо сам не раз мав нагоду переконатися, що нічого в людині так дорого не ціниться, як саме ця риса.

Тому й виконав Меандр те, що обіцяв Аліферсові — привів сліпого аеда до Ефеса. Та оскільки в душі був людиною по-своєму справедливою і розумів, що із Гомером учинив негідно, то вирішив хоч чимось пригодитися сліпцеві. Тим більше, що якраз траплялася нагода: в Ефесі його рідний брат Рез, теж купець, саме готувався відправити два кораблі до Беотії. А що, коли Гомерові попливти на одному з цих кораблів у Дельфи, поклонитися Аполлонові, захисникові муз і покровителеві аедів? Може, якраз срібнолукий бог зглянеться над

нещасним і подарує своє благословення. Тоді Гомерові буде легше здійснити все те, що задумав.

Побувати в Дельфах, відвідати святилище самого Аполлона — Гомерові таке ніколи й на думку не спадало. Тим більше, що благословення він мав від самого Зевса. Та й навіщо йому Дельфи, коли зібрався в Трою? Таж він не якийсь державець, щоб випрошувати пораду оракула на кожен свій крок.

Але мандрівка в Дельфи — це все ж був вихід із становища, в яке потрапив. Тож, згнітивши серце, аед погодився.

Кораблі Реза мали відчалити від пристані ефеського порту через два дні. Проте Гомер так і не повернувся більше в притулок при храмі — прочекав ці два дні тут же, на пристані.

Колись він бував у Ефесі. Йому чомусь не подобалося це людне, галасливе місто, яке ніби напоказ повиставляло розкішні будинки обабіч широких вулиць. Здавалося, воно аж промовляло до всіх прийшлих: "Ось яке я, подивуйтеся!" І бундючно випинало груди між бистрим Каїстром, тінистим Піоном та стрімкою горою Корее. А заговори з кимось із ефесців — теж не переслухаєш похвальби: і міська площа в них найкрасивіша, бо, бач, вимощена мармуром; і одеон10 найдосконаліший, муха пролетить — чути; і амфітеатр найзручніший; і ніде немає такого пишного бронзового фінішу, як на їхньому стадіоні.

10 Одеон — кругле приміщення у Стародавній Греції для музичних вистав і змагань.

Кажуть, навіть Посейдонові, грізному повелителеві моря, набридла хвальковитість ефесців. От він і відкотив морські хвилі від порту, заносить вихід із нього піском. І тепер ефесці змушені рити в цьому піску канали, щоб їхні ба-гатовесельні кораблі могли випливати в море.

Одним із трьох таких каналів вирушили і чорнобокі кораблі Реза. Потягнулися для Гомера вірьовкою сірі, одноманітні дні. Під плескіт хвиль та скрип весел у кочетах, під завивання вітру та лопотіння вітрил. Від острова до острова, від порту до порту. Поминули Самос, Делос, Сірос, Сіф-нос, Мелос. Потяглися безкінечні синьо-димчаті береги Мессенії, Аркадії, Еліди.

Аж от за широкою голубою затокою показалися гори Беотії. Десь там, за одним із скелястих виступів, лежить Кріса, куди колись срібнолукий Аполлон привів крітських моряків, щоб зробити їх першими жерцями свого святилища. Звідти до Дельфів уже рукою подати.

* * *

По схилах Парнасу дорога спускається до Дельфів. З душевним трепетом ступають по ній перехожі — і ті, хто поспішає вивідати найпотаємніше у дельфійського оракула, і ті, хто просто йде вклонитися святилищу Аполлона, і ті, кого ведуть у місто суто господарські справи чи й звичайний пошук шматка хліба. І з кожним кроком перехожих усе більше охоплює хвилююче відчуття прилучення до чогось таємниче-високого. Бо тут усе вражаюче: і це нависле над головою химерне громаддя скель, і гомінливі потоки, шум яких у священній Касталійській ущелині перетворюється на гуркіт грому, і яскраві жовті, червоні, зелені барви скель, дерев та кущів, і різкі темні тіні внизу та сліпуче небо вгорі. Бо тільки тут така насторожено-тривожна, навіть грізна краса природи.

Храм Аполлона щодня збирає відвідувачів з усієї Еллади. Збирає протягом весни і літа. Бо весною і влітку сам злотокудрий бог живе у Дельфах, устами піфії 11 провіщаючи людям волю Громовержця Зевса. А коли настає осінь, коли в'януть квіти і жовкне листя на деревах, коли холодна зима ось-ось має забілити снігом вершину Парнасу, Аполлон на своїй колісниці, запряженій білосніжними лебедями, лине до казкової країни гіпербореїв, де ніколи не буває зими, де вічно квітують трави і дерева. І там пробуде він доти, поки знову зазеленіють сади у Дельфах, поки теплі подихи весни усіють квітами долину Кріси.

...Біля храму Аполлона не протовпитися: сьогодні бог-провісник повернувся з країни гіпербореїв. Тож не тільки прийшлі, а й мало не всі тутешні жителі — від малого до старого — зібралися, щоб ушанувати сонцесяйного сина Зевса, спільно порадіти його поверненню. У кожного в руках гілочка лавра — улюбленого дерева Аполлона.

* Піфія — пророчиця в Аполлоновому храмі в місті Дельфах.

Але на загальному святі Гомерові немає місця. Бо із тисяч люду нікому ніякого діла до нього. Ніхто не спитає: хто ти, звідки ти, чого ти тут? Є ти — то є, немає тебе — то й немає.

Хоча неправда, вранці знайшовся один, порадив:

— Іди-но ти до храму та сядь при вході, як інші сліпці,— дивись, щось і перепаде...

Болючіше ножа різонули Гомерове серце ті слова. Невже йому справді судилося до кінця днів своїх бути просто сліпцем, викликаючи лише жаль до себе?! Для чого ж тоді було зриватися з дому в далекий і невідомий світ? Вдома, серед своїх, хоч заради хліба принижуватися не треба було.

А втім, знати таку правду про дружину і жити серед своїх — хіба придумаєш страшніше?!

Ні, він таки аед! Він — співець, він мусить довести і собі, і Єлені, і всім, усім, що вирушив у світ не заради примхи і не від розпачу, викликаного зрадою найближчої людини, а тому, що повела його діяльна сила, яка так і рветься, щоб вихлюпнутися з грудей чимось небувало великим.

Сама собою потяглася рука до струн формінги. І він за-співав-заговорив. Ні для кого — просто для себе. Співав про те, як з досвітньої

мли заясніла Еос рожевоперста, як осяйний Геліос покотив свою колісницю по небі, як вийшли на працю пастух, виноградар і воїн...

Своїм вухам не повірив, коли враз донеслося:

— Ого, такого ще й не доводилося чути. І одразу чиєсь застережливе:

— Цс-с-с! Не заважай.

Окрилений несподіваною людською увагою, він на якийсь час забув про все на світі. Його формінгато співала, то сміялася, то шелестіла тихим сумом. А коли музика змовкала, то натхненно лилася його пісня-розповідь, сповнена глибоких людських почуттів.

По шереху сандалій та одягу, по зачаєному диханню відчував, що круг слухачів збільшується, збільшується. А коли закінчив співати — почув:

— Хто б ти не був, аеде, а я беру тебе до свого двору! Голос був дужий і владний — голос людини, яка все

життя звикла наказувати.

— У мене будеш і в теплі, і ситий, і в повазі. Довелося ввічливо пояснювати, що не шукає притулку,

а звідси помандрує в Іліон, що веде його бажання створити пісню про давню війну всеахеїв з троянцями. Зауважили:

— Таж про це вже є пісні.

— Ця буде не така. Ця буде моя.

Той, що з голосом владаря, запропонував:

— Якщо бажаєш запитати про свою долю в оракула — йди й запитай. Я за тебе принесу гідну жертву.

Гомер навіть розгубився: пропозиція незнайомця була високою почестю. Проте звертатися зараз до бога-про-вісника в нього й на думці не було. А що, коли жрець оголосить, що він, Гомер, уже все своє створив, що попереду в нього хай ситі і безтурботні, але загалом ніякі дні? Ні, ні і ще раз ні! Краще не знати. Краще він сам постоїть за себе, як зуміє, сам доведе, на що здатний. Однак відхилити про-прзицію — можна образити людину, яка поставилася до тебе з такою щирою приязню,

А тут ще хтось шепнув біля вуха:

— З тобою говорить сам владар Орхомена... 12 Гомер шанобливо нахилив голову:

— Із задоволенням скористаюся твоєю прихильністю, славний муже. Тільки дозволь мені це зробити після того, як я уже завершу своє діло...

У святилищі Аполлона він прагнув випросити у сонцесяйного бога тільки одного: душевного полегшення і натхнення. Прагнув ублагати, щоб той узяв його під свій захист.

Просив голосно, палко. Але полегкість не приходила. Чи то голос його губився серед голосів сотень інших прохачів, чи то Аполлон був ображений за те, що за благословенням Гомер звернувся спочатку не до нього, а одразу до самого Зевса.

Біля храму підійшов до Гомера ще один чоловік:

— Це ти і є той співомовець, якого сьогодні запрошував до себе владар Орхомена?

— Тобі вже це відомо? — здивувався Гомер.

— Оріфієві все відомо,— не без похвальби одказав той, І щоб справити ще більше враження на свого співбесід

ника, додав ніби між іншим:

Орхомен — місто в Беотії — краю в Середній Греції.

— А твій гімн Деметрі — справді хороша річ.

— Ти його слухав?

Оріфій добродушно сміявся, задоволений:

— Ти в Дельфах, шановний, у Дельфах! А в Дельфах не тільки центр землі, а й центр усіх відомостей. У Галікарнасі, приміром, тільки встигнуть подумати, що варто було б збудувати ще одну вежу, а тут уже знають, з якого каменю та якої висоти та вежа буде. Отак-то!

Оріфій був теж аедом. Причому одним із найзнатніших в Елладі. Років п'ятнадцять тому він тут, у Дельфах, був визнаний кращим. Його гімн Аполлону Гомер не раз чув і в рідному полісі. Тому щиро зрадів, що саме з таким співо-мовцем звела його доля.

Нараз Гомерові подумалося: може, це сам Аполлон дарує йому таку зустріч? Певно, зважив-таки срібнолукий на його прохання.

Ніби в підтвердження цієї думки, Гомер почув:

— Хочеш, буду тут твоїми очима? Якщо ми, аеди, не допомагатимем один одному, то хто нам допоможе? А я в Дельфах усе-все знаю, я — тутешній.

Він повів Гомера по Дельфах. Повів на самісіньку гору, де під велетенською стрімкою скелею гірського пасма Федріадів розкинувся стадіон. Вони посиділи на одній з лав, витесаних у скелі, пройшлися доріжкою для бігунів. Потім спустилися трохи нижче, ступаючи по кам'яних сходинках. Ці сходинки півколами спадали до невеличкого круглого майданчика.

— Ось тут і слухають аедів,— мовив Оріфій. Мовив буденно, звично. Та Гомерові здалося, ніби майданчик, на якому вони з Оріфієм опинилися, гарячий, і починає припікати ноги.

— Зараз тут нікого. А мине трохи часу, почнуться пі-фіади, то буде не протовпитися. Ти хочеш перемогти на змаганнях аедів?

Дивне запитання! Та хто із співомовців не мріє перемогти на таких змаганнях?!

— Я тобі допоможу.

— Хіба в такому ділі можна допомогти?

Гомер навіть і в думці не міг припустити, як це можна допомогти аедові, коли той виступає зі своєю піснею. Тож за нього ні на формінзі не заграєш, ні слова до його пісні не доточиш.

— А то ж як? Добра порада — це немало для того, хто змагається. А мені тут відомо все, навіть більше. Я вже наставляв кількох аедів, і вони перемогли.

Гомер промовчав. Видно, тут, у Дельфах, є немало такого, що йому, прийшлому, ще недоступне для розуміння.

Оріфій розповів, що сам він постійно живе у тутешньому притулку. Харчі тут не дуже щедрі, зате є завжди, і думати про них не треба. Зараз із ним поселилося ще два аеди. А ось як настане пора ігор і змагань, то співомовців з усіх усюд найде стільки, що важко навіть їх імена запам'ятати.

— А взагалі у нас тут весело і цікаво,— хвалився Оріфій.— Завжди стільки люду, стільки новин! Поживеш, то й тобі тут сподобається. Головне — тримайся мене, не пропадеш. Хліба тут дарують аедам більше, ніж аеди можуть з'їсти. А я знаю одне місце, де міняють хліб на вино. От і заживемо веселіше.

— Для чого? — знову не зрозумів його Гомер.

— Ну... щоб жити.

— Щоб просто жити — і все?

— Дивак! Чого ж тобі ще?

— Це мені не підходить.

Все ж увечері опинилися вони в притулку. Там уже були і ті два аеди, про яких говорив Оріфій. Один із них теж був сліпий, його водив хлопчик-поводир. Обидва аеди, виявляється, уже теж чули про Гомера і про те, що його запрошував до себе сам владар Орхомена.

— Ти добре зробив, що не погодився, — мовив той, що з поводирем. —Хоч посадили б тебе і на добрий хліб, але був би ти пташкою в клітці. А так — ти вільний.

— Воля для нас — то найвартніше,— підтакнув і другий.— А прожити ми й без владик проживемо. В Д ельфах Аполлон до аедів щедрий, пропасти не дасть.

Видно, це було й справді так. Бо вони не стали чекати звичної баланди, що її готували для завсідників притулку. В торбинах виявився і хліб, і дещо до хліба. В руку Гомерові подали навіть келих з вином. Певно, не тільки Оріфій знав, де саме міняють хліб на цей п'янкий напій.

Від їжі та вина повеселілося, ніби тягар якийсь із пліч звалився. Розговорилися. Гомер почув одразу кілька десятків новин, серед яких і такі майже неймовірні: ніби крітські моряки, захоплені бурею, прибилися до острова Трінакія і там на власні очі бачили священних биків Геліоса; ніби якийсь Ельпенор із Евбеї побував у країні людей кімерій-ських, яку завжди вкриває лиховісна ніч і де гори із суцільного кришталю; ніби один східний купець бачив таку землю, де люди не сіють, не орють, а для них без оранки виростає і ячмінь, і пшениця, і виноград... Розповів Гомер і про свою мандрівку, про те, як замість Трої потрапив у Дельфи.

— І добре зробив, що дістався сюди, — зауважив йому Оріфій.— Бо тільки в Дельфах аед може стати справжнім аедом.

— Тільки у Дельфах — і ніде більше! — погодився і той, що був з поводирем.

Третій додав:

— Кого визнають першим на піфіадах, того і вся Еллада називає першим. Так було і так буде завжди.

Він враз засовався:

— А що, в нас хіба вже немає нічого хлюпнути в келих?

Вина більше не було. Оріфій швиденько зголосився скочити куди слід. І хоч як Гомер не переконував, що вже випито досить, Оріфій таки кудись зник. Бо, сказав, не може дозволити собі не наповнити ще раз келих на честь новоприбулого до Дельф аеда, тобто Гомера,— у майбутньому блискучого переможця піфіад.

Коли він пішов, Гомер поцікавився:

— Вам боязко перед змаганнями, так?

— На-ам? — перепитав сліпий. І враз зайшовся сміхом: — Ністілечки, — мовив,— ні капелиночки.

— А чого нам має бути боязко? — озвався видющий. — Ми ж у змаганнях не виступаємо. Ми собі просто аеди. Хвалимо Аполлона, а він дбає про нас. От і все.

— Як?! А Оріфій? Він же колись у Дельфах названий був першим.

— Фі, коли те було!.. Та Оріфій уже, певно, забув, як воно путящо тримається формінга в руках.

— Але ж його гімни Аполлону!..

— Гімни — так, гімни живуть. Вони тепер — самі собі, Оріфій — сам собі. Гімни тепер ми співаємо, славимо і бо-га-провісника, і їх творця Оріфія, аякже. А сам Оріфій давно нічого не творить.

— Вірніше, давно творить не те... От, приміром, тебе він запримітив, так? Вважай, що ти вже переміг у змаганнях аедів. О, не заперечуй, в Оріфія на це нюх собачий! Ще жодного разу не було, щоб він не вцілив у переможця. Отак-то, зрозумів? Тепер він тебе ні на крок не відпустить. А як назвуть тебе першим — отоді поживемо! Тоді кожен буде вважати за честь пригостити тебе, засвідчити тобі свою повагу. А Оріфій буде тут як

тут, при тобі. Свого тоді він не пропустить, у нього хватка ого!.. А ось і Оріфій повернувся, та ще й не з порожніми руками...

Вночі, коли в притулку всі спали і коли всі спали в бого-обраних Дельфах, до Гомера прийшла Єлена.

— Вставай,— сказала,— пора йти.

Так,ніби й не було між ними сварки, не було розриву. Ніби це вони просто мають іти на виноградник чи мають відвідати свого приятеля Ксенона. І голос був рівний, лагідний.

— Пора йти. Не будеш же ти залишатися в Дельфах і брати участь у піфіадах без своєї великої пісні, яку ще не створив?

Зникла Єлена. Раптово, як і з'явилася. Лишилися тільки звуки ночі: зліва — Оріфієве похропування, справа — чиєсь сонне бурмотіння.

Від входу донісся недалекий покрик нічної пташки. І Гомер, повільно звівшись на ноги, ступив назустріч тому покрику.

* * *

"Аполлон таки почув мене і взяв під свій захист". Ці слова не раз повторить Гомер на довгому шляху до Трої. Повторюватиме їх і пізніше. Бо хоч душевного заспокоєння бог йому не дав, зате незмінно оберігав його в усіх усюдах.

А найперше — подарував йому оту зустріч.

...Долина Кріси була для Гомера такою ж темною, як і весь світ. Він обережно ступав по вичовганій тисячами ніг кам'янистій дорозі, вистукуючи попереду палицею. Не стала долина темнішою і тоді, як

набігла хмара, затягла небо і вперіщив дощ. Гомер не знав, чи є поблизу якась схованка, тому продовжував іти. І заводив розмову сам із собою, щоб не зважати на дощ, щоб не думати про незнайому дорогу. А воно думалося, всупереч усьому — думалося. І мірку в алося:

"Якби не Єлена, наскільки ближчою була б моя дорога до Трої".

"Якби не Єлена, мені, можливо, й зовсім ніяка дорога не була б потрібна, бо навряд чи й став би аедом".

"Якби не Єлена, чи мав би я стільки болю й гіркоти?"

"Якби не Єлена, то й радості в житті не зазнав би".

"Від Єлени, від моєї Єлени, від мойого кохання — мені ж і радість, і горе..."

І тут його враз осінила думка — він уголос заговорив-

замолив: [<

— О, Афродіто, богине кохання! Вислухай мене і не вважай за гріх. Дозволь бачити мою Єлену в тій, через кого почалася війна ахеїв з троянцями. 13.

* Викрадення Єлени — дружини Менелая, царя Спарти, Парісом (його ще називали Александром) — сином троянського царя Пріама призвело до війни. Менелай зібрав ахеїв у похід на Трою.

Дощ шумів безперестанку, і шум той був рівний, розмірений. Лоскітний запах тієї особливої свіжості, яка завжди буває в теплий день при початку дощу, поволі розсіювався.

— Ти ж бачиш, я не кривлю душею. Я від щирого серця. Дозволь, богине. Це ж буде і в твою честь — моя Єлена гідна того, щоб згадуватися при твоєму імені... Подай, злотокоса, якийсь знак, що ти не заперечуєш...

Та довкола — тільки шум дощу.

Благенький одяг промок і прилипав до тіла. На зміну приємній свіжості осклизло потягло холодком. А він все йшов і йшов, вимацуючи перед себе дорогу палицею.

Афродіта чи не чула його прохання, чи не зважила — жодного знаку так і не подала. А йому хотілося, йому вкрай потрібне було її благословення.

І тоді він наважився:

— Я все одно бачитиму в Менелаєвій дружині свою Єлену! Якщо в житті не склалося, то хай хоч так. Бо доки буде Єлена в пісні, дотти буде й при мені. Отак! А в пісні вона буде завжди.

І ніби аж відступив осклизлий холодок, знову повітря лоскітно запахло свіжістю. І зробилося легко, навіть радісно. Бо ота недосяжно-незнана жінка, яка досі тільки мрілася, мов вершина в туманній далині, чий образ загубився в давнині навіть для найстаріших співців про ахейсько-троянську війну, ота жінка стала для нього враз зримою і навіть зрозумілою. Вона була просто Єленою, його Єленою — із знайомим голосом, із знайомими рисами обличчя, із знайомою вдачею.

Ось уже він бачить свою Єлену в обложеній Трої. Самі собою складаються слова в пісню, оповідаючи про те, як Єлена

...ткала великий, подвійний Плащ пурпуровий, на нім бойові
гаптувала змагання Поміж троян конеборних і міднохітонних ахеїв, Що
від Ареєвих 14 рук перетерпіли стільки за неї...15

14 А р е й — грізний бог війни, син Зевса.

15 Тут і далі переклад з давньогрецької Бориса Тена.

16 І р и д а — богиня райдуги, вісниця олімпійських богів.

Він і не відчув, що дощ потроху вщух, блиснуло сонце. Для нього
засвітилося своє сонце — він уже вів до Єлени-ної оселі прудконогу
Іриду 16 з важливою вістю. І вже сам промовляв до Єлени голосом
божественної вісниці:

Вийди-но, люба красуне, поглянь, яке діється диво

Поміж троян конеборних і міднохітонних ахеїв!

Вів на рівнину одних проти одних Арей многослізний

Воїв отих, войовничого сповнених згубного шалу,

Й от вони мовчки стоять, війна поміж них припинилась,

Сперлись усі на щити, списи повтикали у землю.

Тільки один Александр з Менелаєм, Ареєві любим,

Вдвох на великих списах змагатися будуть за тебе.

Хто переможе, тому ти дружиною любою станеш...

Буде, буде поєдинок між Менелаєм і Парісом! Гомер враз відчуває на собі металевий тягар — бо вже бачить не Менелая, а себе в його бойовому обладунку. Уже його правицю вагомо відтягує довготінний спис... О, він постоїть за своє кохання!..

Сонце світило для нього і тоді, коли вітер із-за гір нагнав нову хмару — темну, ворухку, що так і клекотіла громовицею. Хлинула злива, крізь яку навіть йти стало важко. І громи гули, гули безперестанку, аж захлиналися. Здавалося, це гори перевертаються, падають одна на одну, розламуючись із страшним гуркотом.

Певно, сам Громовержець Зевс розізлився, що він посмів оту жінку порівняти зі своєю Єленою. Що ж, воля Зевсова, він може його покарати. Бо ж Гомер всього тільки людина. Воля Зевсова. Але ж і йому тепер відступатися від свого ніяк. Йому взагалі ні в чому ніяк відступатися. На своєму шляху Гомер може тепер або дійти, або не дійти — третього не дано. А поки живий — він ітиме!..

Отут і трапилася ота зустріч.

Несподівано хтось узяв його за руку і потягнув убік. Гомер, було, шарпнувся, але глухуватий чоловічий голос заспокоїв:

— Тут затишок, тут можна перечекати.

І вже як опинилися в прихистку, де не було дощу, той самий голос дорікнув:

— Хто ж у таку хвищу ходить! Треба пересидіти.

— Де це ми зараз? *— спитав Гомер.

— Та вже ж не в хаті,— була відповідь.

— Я не про те. До моря звідси ще далеко?

— Ще.

Потім стрічний закомандував:

— Знімай одіж — викрутити треба. Бо коли-то вона висохне на тобі!.. Зовсім, зовсім роздягайся, тут ніде ніко-гісінького, тільки ми з тобою.

Він допоміг Гомерові стягнути мокре липуче дрантя, накинув йому на плечі свій сухий фарос — широке полотняне покривало. Видно, ця несподівана зустріч не була йому обтяжливою. Незлобиво буркаючи щось про двох дурнів, яким у таку хляпу не сидиться вдома, він навіть хихикнув:

— А я думаю: хто це чалапає в зливу? Аж то, бачу, ти. Я одразу впізнав: ти той, кого вчора слухали в Дельфах. І куди ж ти йдеш?

Гомер якось одразу пройнявся довірою до цієї людини. Так, ніби не вперше оце забалакав з нею, а вже знав і знав її до цього.

— До Іліона,— відповів.— А ти?

— Дивно! — гірко усміхнувся стрічний. — Ти не бачиш дороги, зате знаєш, куди йти. А я ось видающий, а куди йти мені — не знаю.

— Таке скажеш!

— Правду мовлю, чоловіче.

Здалося навіть незвичним аедові, що стрічний, на відміну від усіх, із ким досі його зводила доля, сприйняв Гомерову мандрівку до Іліона як щось саме собою зрозуміле. Не виявив ні здивування, ні надмірної

цікавості. А отой Іліон же звідси так далеко, що будь-кому видасться краєм світу.

Зевс гамував свій гнів, і громовиця потроху стихала. Тільки дощ цебенів, як і раніше — нічого було й витикатися з прихистку. 1 вони, підкріпившись черствим остюкуватим ячником, неспішно звіряли один одному свою долю. Правда, на відміну від Гомера, стрічний виявився скупим на слова. Він більше слухав, а про себе розповів зовсім небагато.

Звали стрічного Бантом. Родом він із недалекого звідси поліса. Жив досі, як і всі живуть. А оце недавно звалилося на нього нещастя: на полюванні випадково вбив списом свого товариша, близького родака. І тепер приходив у Дельфи, щоб очиститися від крові.

У полісі сказали: повернешся тільки тоді, як очистишся тілом і душею. У храмі срібнолукого Аполлона він пройшов обряд очищення. Жрець прилюдно оголосив, що тепер волею бога з нього навік знято гріхшролитої крові. Але камінь на душі як чавив, так і чавить. Хіба можна з таким тягарем вертатися додому?

— От і не знаю, як бути,— виливав гіркоту Еант.— Адже поки гризе гризота — боги не благословлять мене ні на яке добре діло. А бути чорною тінню для земляків це не гідне людини: так можна накликати нещастя на весь свій рід і на весь поліс.

Гомер не знав, що порадити стрічному, як розрадити його. Бо гріх невинно пролитої крові — тяжкий гріх. За нього часто на людину гнівається не якийсь один, а різні боги. Тому очищення навіть у святилищі самого Аполлона не завжди знімає з грішника тягар провини.

— Ти щасливий, ти знаєш, до чого ідеш, — щиро позаздрив Еант.

— Я?! — здивувався Гомер.

— Атож. І ти віриш у свою дорогу. А я не знаю, в який бік мені податися. І не знаю, для чого я взагалі на цій землі.

Нарешті дощ ущух. І хоч ще над двоголовим Парнасом клубочилися сиві хмари, та з боку моря все ширшала і ширшала прошва синього неба. Осяйний Геліос скинув на гори і на доли міріади золотинок — і все довкола затеплилося, заіскрилося, ожило.

Коли підсох одяг і Гомер намірився йти далі, Еант і собі вирішив:

— Піду з тобою. Ти не заперечуєш?

— Ще б! — зрадів Гомер.

— Для мене зараз однаково, куди йти, аби на місці не сидіть...

Вже потім Еант довірливо признався:

— Щось у тобі таке є, чого я зараз ще не можу зрозуміти. Але воно мені вселяє надію. Тому й іду з тобою.

...Крутобокий корабель, поскрипуючи щоглою, плив під вітрилом по плюскітливих сивих хвилях. Шлях був довгий і нудотно одноманітний. На кораблі, вщерть завантаженому пузатими лантухами та важкими амфорами, ніде й кроку ступити. Тільки тоді всі й розминають ноги, коли ненадовго пристають до берега.

Поки вітер попутний, у веслярів повне безділля. Спроквола теревенять між собою, пригадують усілякі билиці й небилиці. А то просять Гомера потішити їх піснею. Той не змушує довго чекати — одразу ж і озивається його формінга.

— Голосніше, щоб і я міг чути! — гукав аедові стерновий.

Тільки купець, хазяїн корабля, не виявляв ні до чого інтересу. На кормі, застеленій килимом і ряднину, він вилежувався, підмостивши під лікоть подушечку. Не зрозуміти, чи то дрімає отак без кінця-краю, чи то в щось своє заглиблений.

Темний якийсь купець, потайний. Такого б обминути десятою дорогою. Але ж його корабель мав іти аж до самої Егіни — шлях таки не малий. Особливо коли врахувати, що кораблі Реза уже відпливли назад до Ефеса, а кораблі інших купців плавали тільки в ближні беотійські поселення. Довелося проситися.

Той спочатку, було, відмовив навідріз. Але тут трапилася пригода: захворів один із веслярів, треба його залишати на березі і наймати іншого гребця. То купець і накинув оком на Еанта, бо цей платні не просив, аби лише разом з ним на кораблі був його сліпий товариш.

Корабель плив і плив уздовж зеленаво-синього Пелопоннесу. Де під вітрилом, де на веслах. На ніч приставали до берега, линвами пришнуровували корабель до каменів, до дерев чи до вбитих у землю кілків, розпалювали багаття, готуючи собі сяку-таку вечерю. А досвітком, заледве із мли заясніє рожевоперста Еос, купець уже тормошить:

— Ей, ви! Годі вилежуватися!..

Спозаранку кому хочеться отак зразу сідати за весла?! Проте купцеві жодним словом не перечили. Хіба що хтось собі під ніс буркне: "І то не проспить, клятий лежун!" Нашвидку снідали й бралися до роботи. Адже всі були людьми вільними, найнялися веслувати за власним бажанням. Тож тепер хай там що — мали слухатися хазяїна.

У прибережних полісах довго не затримувалися. Бо купець не збирався торгувати крамом у дорозі — він віз його прямо на Егіну. Чи для того, щоб передати своєму спільникові, чи мав там перепродати

іншому купцеві, з яким попередньо домовився. Отож, запасшись прісною водою та харчами і задобривши жертвою місцеве божество, одразу пливли далі.

Завертати в деякі поліси не хотілося ні купцеві, ні веслярам. Та й не було потреби, бо то тільки зайва трата часу. Проте й обминати їх не випадало. Бо коли б хтось помітив, що корабель пройшов мимо і не завернув до пристані — то ще й до біди довело б. Місцевий державець міг би витлумачити це як неповагу до нього особисто, до жителів поліса і до їхнього бога-охоронця, запідозрити у ворожості та спорядити воїнів у погоню. Адже часи були непевні, поліси безперервно ворогували між собою. Ніколи не можна було вгадати, чи вже замирилися сусіди, чи ще точиться між ними війна.

Тільки в Гітій не завернули, але на те була поважна причина. Басилевс 17 сусіднього поліса, щоб допекти тамтешньому державцеві — своєму суперникові, відрядив для супроводу купця два кораблі з воїнами, аби той таки не пристав до гітійського берега, а пройшов мимо, не виявивши гітійцям честі. То тут уже довелося скоритися силі.

Басилевс — правитель поселення.

Певно, купець так би й пролежав на кормі увесь шлях, мружачи на сонце сонні очиці. Та одного разу, коли корабель огинав гострякуватий мис, дрімоту в хазяїна як рукою зняло. Він підхопився, мов на нього кип'ятком хлюпнули, ляснув долонями по стегнах, тонко заскімлив:

— О-о-о!.. О-о-о!..

З-за мису наперeріз їхньому кораблю випливало гостродзьобе судно. Випливало стрімко, аж надто стрімко.

— О-о-о!..— не вгавав купець і все тикав тремтячою рукою в бік того судна.

Більшість супутців ще не встигла збагнути, що це сталося з їхнім купцем, як стерновий уже владно гарикнув:

— На весла!.. Греби!..

Наступної миті уже всі приклякли до кочетів і похапливо вдарили веслами по синіх хвилях. Вдарили ще і ще. Стерновий круто розвернув корабель за вітром, спрямувавши його у відкрите море.

А гостродзьобий незнайомець невідступно наближався. Він був явно швидкохідніший від перевантаженого купецького корабля.

— Наддай!.. Наддай!.. — хрипів стерновий, косо позиркуючи на незнайомця.

Сумніву не було: за ними гналися морські розбійники. Ті самі, про яких учора попереджали в ближньому полісі. Ті самі, про яких у всіх усюдах тільки й балачки.

— Наддай!..

Стерновому можна було й не підганяти. Гребці й так щосили навалювалися на важкі довгі весла — ті птицями літали.

Раз! Раз! Раз!..

Вхопивши повний вітер, вітрило випнуло груди. Скрипіла від натуги щогла. А весла — раз! раз! раз!.. Важкий корабель поволі набирав швидкість.

Гомер теж узявся обіруч за весло, допомагав Еантові гребти.

Тільки купець як вирячився на розбійницьке судно, так і не міг відірвати від нього погляду. Та все благально белькотів:

— Порятуйте, рідненькі... Вік пам'ятатиму, рідненькі... Половини краму не пожалію... Порятуйте, рідненькі...

Його не слухали. Та й що кому було до його белькотіння. І так напружували всі сили — у ближньому полісі розповідали, що недавно грабіжники перехопили купецький корабель, то хазяїна відпустили за викуп, а веслярів продали у рабство. Раз! Раз! Раз!..

— Вік дякуватиму, рідненькі...

Корабель таки набрав швидкість. Отой, гостродзьобий, хоч був уже зовсім недалеко, але тепер так і тримався на однаковій відстані. Якби не піт, що заливав очі, то Бантові та іншим веслярам було б добре видно зігнуті спини гребців та суворі обличчя воїв на розбійному судні.

Погоня тривала довго. І хтозна, чим би закінчилося отаке змагання, якби не впала нічна темінь і не вирішила його на користь утікачів.

Купець, звичайно ж, уже наступного дня забув про свою обіцянку віддати веслярам половину краму. Та ті й не допевнялися того: людина зі страху чого, мовляв, не наговорить! Раді були не менше хазяїна, що уникли рук розбійників.

Не заїкнувся купець хоч би про якусь там плату й Бантові на Егіні. Правда, люб'язно мовив:

— Якщо хочеш залишатися веслярем — залишайся. І твого сліпого товариша теж із корабля не прожену.

Але купцева люб'язність тепер була ні до чого, адже його корабель мав відправлятися у зворотний шлях. І Бант невдовзі найнявся до іншого власника корабля — той допровадив його з Гомером далі, до Евбеї.

— Так ми скоро не тільки до Трої, а й на самий кінець світу потрапимо, — втішався Еант.

Проте його радість виявилася передчасною. Із Евбеї пощастило їм вибратися аж через довгі місяці.

— Пропав би я сам, — сказав Гомер своєму супутникові,— якби Аполлон (хай буде прославлене його ім'я!) не послав мені зустрічі з тобою.

Еант сміявся:

— Чи не тому пропав би, що сьогодні знову не ти з моєї, а я з твоєї торби хліб їм.

Справді, на Евбеї виходило частіше так, що сліпому спі-вомовцеві таланило більше, ніж його видющому товаришеві. Бо місцеві поселяни, здебільшого бідні, аж сині, раді були десь при нагоді заробити й собі шматок хліба. Отож Еант хоч і набивався в заробітчани, проте евбейці користувалися його послугами вкрай рідко. А Гомера слухали з цікавістю — він був із того співучого мандрівного племені аедів, до якого греки виявляли особливу прихильність. І щоразу при зустрічах із поселянами в аедову торбу потрапляли то фрукти, то овочі, а то й шмат ячника.

Але й інакше зустрічали. В один із полісів не пустили зовсім. Мовляв, хтозна, добро чи зло ви нам принесете. То йдіть краще своєю дорогою. Воно й ображатися не випадало. Бо, як їм потім розповіли стрічні, недавно на цей поліс якийсь пришелець накликав гнів богів, то Аполлон

своїми стрілами два місяці підряд вражав і старих, і малих. Стільки люду загинуло, що хоронити не встигали.

Ще в іншому полісі їх сприйняли за вивідунів. Скільки не доводили Гомер з Бантом, що вони навіть не знайомі з державцем сусіднього поліса — запеклим ворогом тутешнього державця, проте їм так і не повірили.

— Бачили ми вже таких,— сказали.— Уже навчені. Минулого разу незнайомі мандрівники теж нас облесливими словами заговорювали. А вслід за тим наші отари були зайняті, а пастухи опинилися в рабстві. їхній басилевс ще й потішався, що так одурив нас.

Озброєні воїни допровадили їх до самого державця. У того розмова була коротка:

— Штовхнути їх із скелі — та й по всьому. Чого-чого, а такого повороту справи Гомер з Бантом не

чекали.

— Ми люди вільні, — сказав Еант.— Якщо вже ти приймаєш нас за ворогів, то ми вимагаємо відкритого і чесного СУДУ-

Державець набундючився:

— Я теж не невільник. Але оскільки не я до вас, а ви до мене приблукалися, то знайте: тут в усьому воля моя. І хотів би я бачити того, хто посміє сказати мені, що це не так!

— Олімпійців побійся! — розпачливо вигукнув аед.— Вони не пробачать тобі загублених невинних людей.

— Поживемо — побачимо,— прорік на те державець. Все ж нагадування про безсмертних олімпійців, певно,

зачепило його за живе. Бо він плутано пояснив, хоч, правда, скоріше самому собі, а не затриманим мандрівникам:

— Якщо ви вивідуни — то за вас і гріха ніякого не буде. А коли вас не засилав сюди мій ворог, а ви самі приблудилися — то теж буде невеликий гріх. Бо якби вас любили олімпійці, то хіба вони спровадили б у світ без обола в кишені і без хлібини в торбині?

На цьому розмова закінчилася. Державець повернувся і пішов у дім, а два озброєні мечами воїни грубо штурхонули їх і погнали за околицю — певно, саме там була та скеля, звідки їх мали зіштовхнути.

Тоскна байдужість охопила Гомера. Здавалося, ніби це не з ним діялося, а з кимось іншим. За всю дорогу озвався єдиний раз, коли випадково ступив убік і один із озброєних супровідників стусонув у плече.

— Обережніше, формінгу поламаєш.

— Тумак якийсь! — здивувався воїн. — Знайшов час про свою бренькавку опевнятися...

Вели довго. Вели до безкінечності довго. Уже коли здавалося, що їхній дорозі не буде кінця-краю, почув Бантів шепіт:

— Попросиш, щоб тобі дозволили наостанок заспівати гімн на честь Аполлона. Чуєш?!

Змигнула надія: невже Еант щось надумав?.. Але тут же й згасла. Бо що могли вдіяти вони проти двох озброєних воїнів?

Проте коли Еант подав знак, почав, як міг щиро, благати своїх убивць:

— Дозвольте наостанок... Один-єдиний гімн... Аполлону, моєму покровителеві...

— Ніколи! — відмахнувся один із воїнів.

Певно, він був ревним служакою і йому нетерпеливилося чимскоріше виконати доручення державця. Однак другий нагадав:

— Але ж це гімн самому Аполлону!

— Ну, хай уже... Тільки недовго,— буркнув перший.

Еант допоміг Гомерові зручніше сісти, і той здерев'янілими пальцями провів по струнах формінги, пригадуючи слова Оріфієвого гімну — чомусь саме його надумав співати.

В наступну мить... Якби лише Гомер міг бачити, що трапилося в наступну мить!

Еант, який всю дорогу від дому державця і аж сюди являв собою німу покору і крайню безвольність, враз блискавкою метнувся під ноги воїнові, що стояв ближче до нього. Незграбним лантухом той гепнувся на землю, а його меч тут же опинився в руці Еанта. Другий воїн прийшов до тями швидко, посунув, було, на Еанта, але той зробив якийсь ледь вловимий рух, і нападник розпластався на стежці, брязнувши обладунком.

— Скоріше!..— підхопив Еант під руку аеда.— Тепер аби ноги витримали, то й залишимося живі.

Ноги витримали. Погоні за ними не спорядили. Державець був упевнений, що воїни виконають його наказ як слід, тож не скоро спохопився.

— І це греки! Подумати тільки! — хапався за голову Гомер.— Ніби якісь найостанніші розбійники!..

— Розбійники, які гналися за нами в морі, теж не єгиптяни, а таки греки,— нагадав Еант.

— До чого ти докотилася, Елладо!..

Врешті пощастило: натрапили на купця із Фокеї. І що особливо порадувало — його навіть упрошувати не треба було. Щойно завели мову про те, чи не взяв би він їх на корабель, як той одразу ж погодився:

— У нашій Фокеї кажуть, що аед кожному дому приносить удачу. Поганим я був би купцем, якби удачі не прагнув. А тобі (це вже до Еанта) діло на кораблі теж знайдеться. Бачу, силу в руках маєш — чого ж іще?

Вже на купецькому кораблі, коли в тугому вітрилі радо наспівував теплий Зефір 18, коли береги Евбеї сховалися за голубим серпанком, Гомер, згадуючи недавно пережите, поцікавився в Еанта:

— Чому все-таки тоді я мав співати гімн Аполлону, а не, скажімо, Зевсові, Деметрі чи комусь іншому із безсмертних?

Еант усміхнувся:

— Я ж маю очі. А як вели нас ті двоє, то помітив скульптуру Аполлона і жертовник. Значить, охоронцем того поліса був не хто інший, як сам срібнолукий бог. Тоді й поду-малося: а що, коли спробувати приспати пильність наших оружних убивць? Не посміють же вони

відмовити, якщо ти попросиш дозволу заспівати гімн на честь Аполлона... І я радий, що так воно й сталося.

— Виходить, Аполлон все ж таки не їх, а нас узяв під свій захист. Виходить, богові аед миліший, ніж воїн.

* * *

Двоє хлопчаків борюкаються на траві, в затінку розлогої смоківниці. Один явно сильніший: і на зріст вищий, і в плечах ширший. Зате другий спритніший — він раз у раз вислизає з обіймів товариша і або опиняється зверху, або клубком скочується до самого джерела, сміючись, бризкає водою. Вода холодна, вайлуватий голосно ойкає, погрожує: "Я тобі покажу!" Але насправді йому приємне оте хлюпання, і він аж очі мружить від насолоди.

Зефір — західний вітер.

Подорожніх хлопчаки помітили, уже аж коли ті стали біля них і привіталися — тоді посхоплювалися, шаснули за джерело і звідти насторожено зирять: що це за люди раптом з'явилися тут і чого від них можна чекати? Ступи Еант хоч крок слідом — дременули б, тільки закуріло б за ними.

— Можна, ми спочинемо біля вашого джерела? Хлопчаки мовчать. Добре бачать, що чужинці ніякі не

розбійники, що в них зброї немає, що це просто мандрівники-прохачі. Проте не озиваються: а раптом тут криється якась каверза?

— Ого які настовбурчені! — дивується Еант.

Він завважує, що неподалік струменить ще одне джерело, до того ж чимале. І, щоб остаточно заспокоїти хлопчаків, мовить до Гомера:

— А ми можемо відпочити і он біля того, другого. Нижчий із тих двох не стримується, хмикає:

— Біля тієї криниці не посидите.

— А то ж чому?

— Не посидите: у ній вода тепла, аж гаряча.

— Хм, дійсно,— каже Еант. Тепер він і сам бачить, що вода у тій криниці і в струмку, що плюскотить із неї, безперервно парує.— Ну тоді все ж таки присусідимося біля вас.

Розважлива мова Еанта, його добрий намір не турбувати хлопчаків остаточно заспокоюють тих. Вони, з неприхованою цікавістю розглядаючи стомлених мандрівників, які вмостилися біля джерела в затінку, розповідають, що разом з пастухом Пелагоном пасуть кіз та овець, що їхнє поселення ось там, де річка Скамандр завертає за лисий пагорб...

— Скамандр? — тремтячим голосом перепитує Гомер.

— Еге, за поворотом,— киває нижчий. — Там ще якраз у Скамандр вливається потічок Сімоент.

— О, боги! — вихоплюється в аеда.— Скамандр... Де Скамандр?

Пастушки здивовано переглядаються:

— Як де? Осьдечки. Від цих джерел річка і біжить. Гомер схоплюється з місця:

— Ти чуєш, Еанте?! Скамандр!.. Виходить, прийшли?!

Звідки було хлопчикам знати, яку хвилю почуттів викликала в Гомера щойно почута ним назва їхньої рідної річки?! Зате Еант добре розумів свого супутника. Він і сам розхвилювався. Бо за дні спільних мандрів пройнявся Гоме-ровим стремлінням; жагуче співцеве прагнення дістатися до Трої передалося йому, стало і його прагненням, наповнивши врешті-решт змістом його бродяче існування.

— Виходить, прийшли, Гомере!..

Еант радо обнімає Гомера. А той, знявши руки до неба, затягує гімн Зевсові — схвильовану, щиру і натхненну пісню вдячності повелителеві людей і богів, який уберіг у довгій дорозі від усього злого, дав сили здолати шлях і прийти до Трої. Еант підхоплює гімн. Голос у нього глухий, хрипкуватий, з урочистою тремтинкою. Прийшли...

Пастуха Пелагона, який теж незабаром нагодився до джерела, вони буквально засипають запитаннями. Вірніше, розпитував Гомер, а Еант щоразу лише підтакував: "Еге, скажи", "Еге, покажи", "Еге, як-то воно"... Пелагон, розповідав, як знав і що знав.

Однак знав Пелагон зовсім небагато.

Так, давнє місто Іліон, ствердив він, було тут. Де саме? Та ось же зразу за джерелами пагорб. Еге ж, оцей, що так поріс колючником та всяким іншим хмереччям. Мури? Ні, навіть дід його не пам'ятав, щоб тут були якісь мури. Каміння було, але його потроху повивозили в поселення — люди будувалися, то камінь був потрібний. Звідси ж легше брати, ніж бити в каменоломні. Тепер уже немає чого возити, вже все забрано. А що не забрано, те піском занесло, вже й не видно. Хіба що он ота одна каменюка випинається із землі. Лишилася, бо її ніяк покласти на віз — вельми тяжірна. Казали старі люди, що саме тут Скейська брама була і що вежа над нею вся була викладена з таких каменів. Але то, певно, неправда. Бо де ж таку тяжінь та комусь підняти!

— Як неправда? Як це неправда?! — аж кипить Гомер.— Та ти хіба не знаєш, хто будував стіни Трої?

Пелагон це знає — ще б не знати! Де-де, а в їхньому поселенні кожному відомо, що давно-давно, ще коли Троєю правив син їла славний Лаомедонт, за велінням богів йому служили потряситель землі Посейдон і срібнолукий Аполлон. Ото вони і звели довкруг міста величезний незламний мур-

Але дуже вже здоровенний був цей камінь, тому й лишився. Випинався із землі майже на половину Пелагоново-го зросту. А ще ж у землю вгруз чи не вдвічі по стільки. Тож уявити собі мур із таких каменів пастух був просто не в змозі.

— Ану веди мене! — підводиться Гомер.

— Куди? — не розуміє Пелагон.

— Туди, до міста.

Пастух благально дивиться на Еанта:

— Скажи ти йому: немає міста. Немає! Ось же пагорб починається — грудкою докинеш. Там у колючнику тільки ті стежки, що їх кози попротоптували. І нічогісінько більше.

— Все одно веди!

І ходив Гомер — ходив довкруг пагорба, ходив по пагорбі, обдираючись на колючнику, обмацував скрізь руками.

А воно — пісок, а воно — рідка трава та терня. І нічого більше. І все німе, і ніщо-ніщо не нагадує й крихітки того, що бачилося його уяві, розпаленій яскравими розповідями співомовця Демодока.

Залишився німим і той камінь, що про нього говорив Пе-лагон. Камінь був дійсно велетенський, такого і вдесятьох не зрушиш з місця. Правда, коли аед знесилено притулився до нього, то відчув лагідне тепло. На мить здалося, що камінь зберіг це тепло ще від тієї ночі, коли у священній Трої лютував вогонь і довколишні народи по величезній заграві дізналися, що наймогутніше місто впало. Та тут же почув Пелагонове байдуже:

— Он як нагрівся камінь на сонці — біля такого лобуря довго не посидиш, потягне в холодок.

Еант підтакує:

— Еге, біля джерела куди приємніше.

— Який він із себе? — запитує Гомер.

— Камінь? Яким же йому ще бути? Сірий. "Сірий",— повторює подумки аед. І йому здається,

що сіріє весь світ. Відчуває, як щось ніби надломлюється в ньому самому, як сіра моторошність закрадається в груди. Хапається, як потопаючий за соломинку:

— Поведіть мене до Ахіллової 19 могили, хочу вклонитися праху цього славетного мужа.

До обох зразу звертається — до Пелагона і до Еанта.

Пелагон одводить очі вбік, мовчить. Бантові теж сказати нічого, бо скільки не дивиться в бік Геллеспонту, ніякого пагорба не бачить.

Гомер по-своєму сприймає їх мовчання.

— Я не стомився, — запевняє, — я ще можу йти і йти.

— Немає куди йти, — мовить нарешті Пелагон.— Над Геллеспонтом я ніколи жодного пагорба не помічав.

— Та ти що! — аж ростом нижчає аед.— Навіщо ти так?!

І просить Еанта:

— Подивися в бік моря — височить же там Ахіллова могила, правда?

Еант не озивається.

— А Гекторова? 20 — розгублено запитує Гомер.— Вона ж десь тут, біля самого міста.

19 А х і л л — син фессалійського владаря Пелея і морської богині Фетіди, головний герой "Іліади" Гомера.

20 Гектор — син троянського царя Пріама, головний захисник Трої, загинув у поєдинку з Ахіллом.

І знову мовчання у відповідь. Таке промовисте мовчання, що в Гомера безсило опускаються руки. Він мало не стогне:

— О, доброслівний Демодоче, послухав би ти!

— Що кажеш? — не розуміє Еант.

— То так, то своє,— криво усміхається Гомер. Пелагон пояснює:

— Не пригадую, щоб хтось із наших коли заводив балачку про могильні пагорби. Ні від батька, ні від діда не чув... Ні, таки не чув.

Помітивши, що сліпий аед прикро вражений, і здогадуючись, що тому хотілося б почути зовсім не те, Пелагон невміло пробує перевести розмову на інше.

— То ген туди, до Іди,— показує посохом, ніби Гомер може те бачити,— там пагорби високі, лісисті. Через тиждень буду переганяти свою отару туди — там трава вже відросла, паші більше. Недавно ходив, обдивлявся — гарна трава відросла...

— А Демодок співає. Демодок і досі співає...

Спохопившись, що цим обом зовсім не зрозуміла його мова, пояснює:

— Демодок — це аед. Найперший аед у моєму полісі. Отож він все співає, як загинув Ахілл. І про те, як сімнадцять днів і ночей оплакували героя, як віддали його труп вогню. І про те, як поховали разом з Патроклом та Антілохом, як цілим військом ахеї насипали над ним високий та гарний пагорб, який свідчить про велику славу похованих під ним героїв. І про те співає, як височіє цей пагорб над широким Геллеспонтом на мисі, що в море вдається — височіє так, що і з моря, і з суші його видно здалеку всім людям. І що його видно буде усім, хто будь-коли народиться на землі... Я вірив Демодоковим словам, як самому собі. А виходить, воно зовсім і не так, виходить, ніякого пагорба і немає.

Пелагон зніяковіло переступає з ноги на ногу, ніби це він винний у тому, що могили давніх героїв не збереглися. Еант також незручно почувається.

— Може, його й не було, того пагорба? — вголос запитує самого себе Гомер.

Проте тут же й доводить собі:

— Як же не було?! Весь світ знає, що був... Що таки був!.. Хіба варвари зрили? А що?.. Ахілл навіть мертвий наганяв на них страх...

Еант тихо заперечує:

— Але ж Гекторового пагорба навіщо було б варварам рушити?..

Пастух Пелагон запрошував мандрівників переночувати в поселенні, у його домі. Однак Гомер відмовився навідріз:

— Переночуємо тут. Біля Трої переночуємо. Підемо на берег Скамандра і там примостимося десь. Хай хоч річка нам поплюскотить, коли тут усе довкруг таке мовчазне.

І наполіг на своєму.

Еант здогадувався, що товаришеві тяжко, дуже тяжко, що сьогодні аед не просто не знайшов тут чогось сподіваного, а, можливо, втратив щось таке, до чого йшов усе життя. Бо ж навіть він, Еант, теж до певної міри розчарований: за свій вік стільки встиг наслухатися про Іліон, а тут, виходить, дика пустка і нічого більше. Тож не заперечував Гоме-рові.

Пастух махнув рукою:

— Якщо вже так хочеться — хай буде по-твоєму. Тільки пройдімо до ген того коліна, я там недавно очеретяний навіс зіп'яв. Заночуєте під ним — хоч не якийсь доладний, а все ж прихисток.

* * *

Еанта розбудив поквапний шепіт:

— Вставай! Вставай! Подивися... От — бачиш?! Гомерова рука судорожно вп'ялася в хітон Еанта, шарпала, шарпала.

— Вставай!..

Нічний вітерець тихо шелестів у незлежалому очеретяному навісі. З-за краю навісу визирали рясні зірки. За темними кущами невтомно плюскотів Скамандр.

— Бачиш?..

— Що?

Еант ще раз озирнувся довкруг — нікого і нічого.

— Спи, спи, це тобі щось здалося,— сказав.

— Та он же — ворота... Скейські ворота... Он же!.. Гомер метався на підстеленому дранті, обома руками

тягнувся до чогось невидимого Бантові.

— Он же!..

Еант притулив свою долоню товаришеві до чола — Гомер був у гарячці. Певно, богам не до вподоби його поривання відвідати Трою, от вони й наслали хворість на співо-

мовця. Що ж тепер діяти йому, Бантові? Досі ніколи ще не випадало виходжувати хворих.

Нараз пригадав, як у дитинстві і на нього боги наслали були гарячку за те, що не послухався старших і таки потай скупався в гірському ручаю. Тоді мати намочувала лляний рушник і прикладала йому до голови. Тулила до чола до тих пір, поки вода не погасила жар.

Із подорожньої торбини, що правила йому за подушку, Еант витяг шмату, якою витирався після вмивання, і поспішив до річки...

А Гомерові бачилися Скейські ворота. Із товстелезних дубових брусів, кованих блискучою листовою міддю, із трьома важірними засувами, із похмурими вартівниками-списниками. А над ними — велика іліонська вежа, викладена з велетенських каменів. І ті камені чомусь усі точнісінько такі, як отой, до якого підводив пастух Пелагон.

І бачилися Гомеру Скейські ворота не з боку поля, а з боку міста. Ніби він сам стояв на мощеній бруківкою вулиці Трої, збираючись піднятися на високу вежу, щоб подивитися, як там, на заміській рівнині, зійшлися в лютім двобої фаланги конеборних троян і міднохітонних ахеїв. Ось зараз він перейде вуличку, доступить до вузеньких бокових дверей прибрамної вежі, повз мовчазних вартівників збі-жить крутими східцями наверх...

Ось зараз він...

Човг, човг... Позаду — важкі кроки. Оглядається Гомер — прямо на нього йде могутнього зросту воїн. У його правиці погойдується спис в одинадцять ліктів завдовжки — мідяне вістря так і блищить, а навкруг його обіймає золоте окільце. Червонястою міддю висявають на воїнові панцир і шолом, над шоломом розвівається широкий гребінь кінської гриви. На ремінному майстерно оздобленому пасі темніє за плечем

важкий рівноокруглий щит. А при боці з піхви стримить руків'я срібноцвяхованого меча.

Гомер підсвідомо відсторонюється вбік. Воїн проходить мимо, мало не зачепивши Гомера. Проте навіть поглядом його не удостоює. А Гомер сам собі дивується: уперше бачить цього воїна, а ніби й не вперше. Ніби вже давно-давно знає його.

Із вузьких бокових дверей прибрамної вежі назустріч воїнові виходить молода жінка в ошатному вбранні. Слідом за нею ступає жінка-годувальниця, тулячи до грудей дитину. Помітивши їх, воїн на мить освітлюється доброю усмішкою, зупиняється. Молода жінка, схопивши його за руку, щось палко говорить, щось доводить. Гомерові чомусь не чути її слів, але він бачить, як по обличчю жінки котяться сльози.

Ось воїн, прихиливши спис до муру, простягає до дитини руки. Проте дитинча сахається від нього, тулиться до годувальниці. Видно, дитину лякає блиск міді та гребінь кінської гриви на шоломі у воїна. Знімає воїн свій шолом, кладе біля ніг прямо на землю — і вже хлоп'я в нього на руках, уже злітає над головою.— раз, вдруге... вп'яте... Потім він передає дитину молодій жінці. Та усміхається крізь сльози, а він ніяково гладить рукою її волосся і все одвертає свій погляд убік, начебто сам соромиться цього. І теж щось говорить, говорить...

Нарешті Гомер таки почув його глухий голос:

— День той настане колись, і Троя священна загине...

І тут Гомер здогадується, що перед ним не хто інший, як сам Гектор, найперший захисник Трої. Тут, біля Скейських воріт, він прощається зі своєю дружиною Андромахою і сином. Ось, виявляється, який він, Гектор! А син у нього ще й зовсім пискля.

"Це ж він піде і не повернеться,— міркує Гомер.— Ніколи-ніколи не повернеться..."

Одразу ж зблискує інша думка: "Але ж якби Гектор щоразу повертався до сім'ї живий і здоровий, то греки ніколи б не здобули міста!"

Ніби два голоси навперебій заговорили в Гомеровій душі.

"Він же йде боронити свій дім, свою сім'ю",— доводив один голос.

"Але ж його перемогли в чесному бою",— заперечував другий.

"Хіба буває чесним бій, коли хтось вдирається в дім іншого?"

"Син Пріама перший наніс образу".

Гомерові хочеться погодитися з другим голосом, хочеться, щоб цей другий узяв верх. Бо ж він, Гомер, з таким трудом дістався до руїн Трої, щоб оспівати подвиги своїх співвітчизників-переможців, а не оплакувати переможених ворогів-троянців.

Але тут вмішується ще один голос: "Немає такого негідного діла, яке не виправдовувалося б словами". Ага, це ж голос пастуха Пелагона.

"То що ж, відвертати вуха від слів?"

"А ти прислухайся серцем..."

По тому на Гомера звідусіль посунула злива звуків. Здавалося, злилися воєдино бойові кличі, переможні гуки і розпачливі зойки, молитви і прокльони, брязкіт гострої міді об щити, шоломи і панцири, іржання коней, скрип коліс, свист стріл... Вирізнити щось із суцільного

ревища було неможливо. І витерпіти теж ставало неможливо — здавалося, ось-ось лопне голова від того.

Гомер долонями затис вуха — ревище вщухло. Натомість донісся протяжний жіночий плач. Хтось голосив за убитим мужем, а виходило — оплакував долю малого сиро-ти-сина, якого в майбутньому ждуть лише тяжкі труди і печалі. Бо чужії люди, відсунувши межі, заберуть його лан. Бо буде він позбавлений ігор з ровесниками. Бо буде в нужді безпросвітній ходити з заплаканим обличчям. А коли хтось із колишніх батькових друзів і подасть кухля сиротині, то той лише вмочить уста, а вже піднебіння й не встигне...

А ті два голоси знову озиваються до нього.

"То побивається Андромаха",— зітхає перший.

"Нарешті впав наймогутніший із ворогів, — злорадствує другий.— Тепер ще крок — і повна перемога!"

Від того тоскного жіночого квиління, від суперечки тих двох голосів Гомерові стає не по собі. Відчуває нестерпну задуху. Вулиця кудись зникла, а стіни будинків і міські мури зсунулися докупи, стислися, і вже він один-однісінь-кий у кам'яному мішку. І тисне камінь на груди, на плечі, на все тіло, і ніяк вирватися з кам'яниці, і темінь кругом. Тільки цяточка неба прозиркує високо вгорі, як голуба зірка, але до неї не дотягнутися. Нагріте на сонці каміння пашить жаром. Гомерові давно пересохло в роті, пошерхли губи. Зібравши рештки сил, він кричить:

— А-а-а!..

Може, хтось почує. Може, хоч хтось почує та дасть ковток води. Йому б тільки ковток води, то він спробував би якось вирватися з цього мішка.

— А-а-а!.. Пи-ти!..

— Здається, повертається до життя,— каже Еант Пела-гонові.— Щось шепоче. От лише не розібрати що.

— Змочуй йому губи, змочуй,— радить Пелагон.

Еант до самого ранку так і не заснув. Бо Гомер то метався в безпам'яті, то надовго затихав і не дихав. Переляканий Еант двічі припадав до його грудей вухом і слухав, чи ще озивається душа в Гомеровому тілі. Душа озивалася. І товариш знову і знову йшов до Скамандра, намочував у холодній воді шмату і прикладав її Гомерові до чола.

Вдосвіта прийшов Пелагон — він уже вигнав свою отару на пашу. Щоб допомогти хворому, послав одного з підпасків у поселення за старим Лікаоном — знався той на всяких заговорах, на гаданні, а найбільше на травах, бо ще від батька й діда перейняв мистецтво зцілення потаємними травами поранених і лікування хворих. І ось тепер, чекаючи Лікаона, пастух разом з Бантом сидить біля хворого, довіривши отару другому підпасичеві.

— Скільки тут живу, — мовив Пелагон,— то це вперше бачу дорослих людей, які так зацікавилися колишнім Ілі-оном. Бувало, діти заглянуть коли, у хованки пограють... А щоб дорослий хтось, та ще здалеку — такого не пригадаю.

На возі, запряженому дебелим мулом, приїхав із поселення Лікаон — високий і худий, як жердина, білобородий старець. Довго розпитував Еанта, розпитував Пелагона, а тоді силоміць вцідив хворому в рот якоїсь брудної рідини, що її привіз із собою, вичекав ще трохи і звелів:

— Перенесіть його на віз. Відвезу додому, там буду лікувати.

Еант хотів було щось запитати, але травознай гмикнув, пристукнув костуром по землі, ніби скріплюючи свої слова печаттю, і повагом пішов до воза. Стало зрозуміло, що воля цієї людини має виконуватися незаперечно...

Кам'яний мішок, що душив Гомера, починає просторішати, потім кудись і зовсім зникає. І вже знову аедові дихається легко і бачиться ясно. І знову постає перед ним рівнина в долині Скамандра. Вдалині, за синіючою лісистою їдою, викочує на небосхил золоту колісницю осяйний Ге-ліос.

Біля одного з джерел, що дає початок річці, стоїть у бойовому обладунку воїн. Гомер, побачивши його, мало не скрикує від радості: Ахілл!

Так, це був саме він, Ахілл. Аед упізнав його зразу. Бо іншого такого воїна йому бачити ніде не випадало, та й немає такого іншого. Це той Ахілл, якого він знав усе життя—з розповідей, з пісень, зі снів.

І Гомер, не роздумуючи, підступає до великого героя:

— Вітаю тебе, славний сину Пелея!

А воїн дивиться і мовчить. Ніби не чує вітання. Гомерові від такого аж ніяково стає. Повторює уже тихіше:

— Вітаю, Ахілле!

Знову мовчання у відповідь.

Гомерові зовсім незручно почувається. Ніби хтось холодною водою плеснув на нього. Що ж йому тепер?

І тільки тут помічає Гомер якусь дивну незвичність у постаті Ахілла: руки героя обвисли, його важкий спис стримить поруч, застеркнений вістрям у землю, шолом із золотим гребенем лежить біля ніг. А сам Ахілл зорить зовсім не на Гомера, а ніби крізь його, видивляючись у далині щось таке, що відкрилося тільки йому одному. І вся постать Ахілла темна, похмура, і обладунок не висяває жодною іскрою — ніби не з міді й золота викуваний, а пошитий із сірої повсті.

Нарешті Ахілл заговорив — запитав докірливо і сумно:

— Навіщо ти покликав мене?

— Я?! — дивується Гомер.— Хіба то я тебе покликав?!

— Невже мені самому захотілося б ще раз прийти сюди, на поле своєї муки і смерті?

— Але ж це поле твоєї безсмертної слави!

— Красиві брязкальця — то для дітей. А ми з тобою мужі. Чи не так я кажу?

— Тут кожна п'ядь землі дихає твоїми подвигами,— стоїть на своєму Гомер.— Усім відомо, що в давні дні на троянському полі ти був найбільш удатний і щасливий.

Ахілл криво усміхається:

— Щасливий? Хіба то щастя — відати наперед злу судьбу? Нерозумний! Та з усіх мук, які випадають смертним, найболючіша — знати свій кінець. Гадаєш, Легко було мені, могутньому, вродливому, синові матері-богині і не менш славного батька, щодня — вранці, опівдні, надвечір — безперервно чекати, що хтось у бою надійде до мене і відбере мою душу, вдаривши гострим списом чи сягнувши із лука

стрілою. Адже саме під стінами Іліона чигала на мене всевладна Доля. Вона насміхалася з мене, вона забавлялася мною, як іграшкою, а я не міг нічого вдіяти, наче безпорадний малюк.

— О, не кажи, сину Пелея, Ахілле, найсильніший з усіх ахеїв, які побували на троянській землі. Не було щасливішого від тебе мужа і не буде. Ще ж за життя ахеї шанували тебе врівень з богами. Тепер же твоє ім'я стало ще блискучішим. Стільки років пройшло, а воно на устах і малого, і старого.

Ахілл нічого не відповідає на це. Якось дивно поглядає на Гомера — чи то насмішкувато, чи співчутливо — і мовчить.

— Ти й тепер залишаєшся врівні з богами, Ахілле. Адже навіть у царстві Аїда ти так само владарюєш.

Могутній воїн глухо озивається:

— Не утішай мене, Гомере, в моїй смерті. Краще вже я батракував би на ниві найостаннішого бідняка, ніж володарювати над мертвими в царстві тіней. .

— Все одно, ми, живі, заздримо тобі,— палко доводить

Гомер.— Повір, дзвін твоєї переможної зброї відлунюватиме в усі віки. Хіба тобі не любий цей вічний дзвін?

— Про що ти говориш, чоловіче?! Хіба не ти вчора плакав від розчарування, коли Пелагон так і не зміг показати кургани, насипані троянцями над Гектором і ахеями, наді мною та Патроклом і Антілохом? То знай: то зовсім не наші недруги і заздрісники зрили ті кургани — їх розвіяли вітри. По піщинці розвіяли. Через, недалекі літа вітри часу зрівняють із землею і твою могилу. Але не варто побиватися за тим. Адже і від стін Трої не залишилося, вважай, нічого. А їх же зводили не

руки смертних, а самі боги. Виходить, навіть сила Посейдона і Аполлона на вічна... Що ж до дзвону моєї зброї, то для мене він стих, ще коли я був живий — його заглушили ридання старого Пріама і моя безмірна туга за рідним батьком, старості якого я так і не доглянув.

— Може, я чогось і не розумію, твоя правда,— зізнається Гомер.— Але я хочу зрозуміти. Тож поясни мені, чому так сталося, що поки був живий ти і твої друзі-герої, то грецькі поліси дружили між собою, єдналися. А тепер між греками такий розбрат, що кожен вважає сусіда за найпершого ворога. Хіба ж не осяйна зброя героїв кріпила єдність родів, і племен, і держав?

— Так, наші кораблі припливли у Троаду 21 разом. Та не разом відпливли вони із Троади. Бо золото, і срібло, і всіляке начиння, і прекрасні полонянки, захоплені греками на цій землі, посварили усіх. Навіть брати Агамемнон і Мене-лай стали чужими... То тільки горе і свято, та ще пісня єднають людей.

— Але ж усім відомо, що збройний похід до Іліона був визначений волею богів.

— Розумій, як знаєш. Я ж повторюватиму одне: хай навіки згине ворожнеча між людьми і богами, бо вона й розумних не раз призводить до нестями лихої. А єднання двох сусідів, щоб завоювати третього,— це найбільше з лих.

Гомер остаточно розгублюється. Невже так може говорити Ахілл — грізний воїн, один лиш окрик якого повергав у трепет —ворогів? Той самий Ахілл, який добровільно замість довголітнього щасливого життя в любому отчому краю вибрав передчасну смерть на далекому чужому березі заради слави?

21 Троада — Троя.

Досі Гомер жодного разу не чув ні від кого про те, що бистроногий Ахілл міг сумніватися, міг вагатися, міг осуджувати справу, яку робив сам і яку робили його друзі-герої.

В очах Гомера син Пелея завжди поставав ніби вилитий із суцільної мідної брили, ніби зрощений зі своїм бойовим обладунком. У героєві все було націлене на битву, на перемогу — як і має бути в героя. А тут він стоїть у печалі, у сумнівах, осуджує все те, що інші називають подвигами і до чого прагнуть сьогодні тисячі вояків численних грецьких полісів.

Гомер прикипає поглядом до круглого Ахіллового щита, якого, за переказами, викував для героя у своїй кузні сам бог Гефест. І бачить на тому щиті майстерно зображені землю, і небо, і море, а на небі — сонце, і повновидий місяць, і незліченні сузір'я. І ще бачить на щиті два міста. В одному місті весілля та учти справляють. Молодь кружляє в танку, а жінки з порогів своїх осель з цікавістю спостерігають за нею. На міській площі двоє мужів сперечаються — кожен доводить свою правоту. А старійшини з берлами в руках по черзі проголошують свій вирок. Друге ж місто пригнічене війною — його облягли вороги. Тут не до веселощів, тут блищить зброя, тут кривава січа, тут шаленіє лють, тут підступна Смерть засіває трупами все довкруг...

Ахілл помічає, авжеж помічає, що аед розглядає його щита, і навмисне наближує до Гомера славний Гефестів дарунок: мовляв, додивляйся пильніше, додивляйся і зважуй, то й сам зрозумієш.

— Друге місто, де воюють, це Іліон, так? — тихо запитує Гомер.

У відповідь чує:

— Хіба не все одно?

І знову ніяково Гомерові, вкрай ніяково. Скоріше ковзає поглядом далі по щиту, де зображено широкі простори родючих ланів, де орачі йдуть із плугами, де на нивах женці серпами жнуть достигле колосся, а снопов'язи перехва-чують його перевеслами. Ген уже й вечеря женцям готується... Далі — виноградник, обважнілий від синіх, аж чорних, грон. Стежкою, що веде з виноградника, йдуть веселі дівчата і хлопці, несучи в плетених кошиках достиглі солодкі грона. Між збирачами винограду виграє на дзвонистій формінзі хлопча, співаючи ніжним чистим голоском чудову пісеньку про прекрасного Ліна...

Здалося на мить, що оте хлоп'я — то він, Гомер, у ті далекі і такі недалекі давні дні дитинства. І солодко зайшлося серце від теплого спогаду.

Ще раз зиркає Гомер на зображення обложеного міста, на битву, де між воїнів гасають богині злоби і чвар, де судомить людські обличчя страх і ненависть... Відчуває, як сором починає палити щоки: хіба ж можна порівнювати!

А погляд уже затримується на іншому зображенні — там із кошари на водопій до річки йде череда круторогих биків. Зненацька на це стадо напали леви, два зразу. Поволокли бика. Пастухи і прудконогі пси стараються відігнати звірів, що вже похапливо видирають із бика нутрощі...

Так, тут знову ллється кров. Але ця картина, подібну до якої колись Гомерові самому випало спостерігати, зовсім не викликала тих почуттів, які виникали в душі при споглядданні зображення битви біля обложеного міста. Бо поруч милували зір майстерно вирізьблена чудова долина, де паслася отара білорунних овець, та ще веселий танок юнаків та дівчат — і те, й інше теж бачене-перебачене. Бо то все разом називалося мирним життям, бо людських облич на цих картинах не спотворював бездушний Арей...

— Я тільки хотів, щоб моя пісня була найправдиві-шою,— шепоче Гомер, уже не наважуючись поглянути Ахіллові в очі.

Відповіді немає.

— Як же мені бути? Підкажи.

А вже й Ахілла немає поруч. Німує долина, німують гори, і навіть потічок Скамандра, хоч і стрибає, переливається, мерехтить, але теж мовчить.

Гомер безпорадно озирається. Зі страхом відчуває, що знову довкола нього постає кам'яний мішок, що цей мішок невблаганно звужується і тисне.

Здалеку-здалеку долітає голос Ахілла:

— Коли ми послухали Одіссея і звинуватили благородного Паламеда в зраді, то цей наймудріший із греків перед стратою сказав: "О, істино, мені жаль тебе, ти вмерла раніше за мене!" Тепер я шкодую, що тоді посміявся з цих слів...

* * *

Струмок плюскотів. Так звабливо плюскотів між камінців, так уже виспівував! А Гомер усе не міг дотягнутися до нього, щоб зачерпнути долонею води. І спрага мучила його дедалі нестерпніше.

Та ось нарешті дотягнувся — прямо до струмка припав пересохлими губами і пив, пив, пив. Разом із кожним ковтком прохолодної вологи вливалася в тіло сила. А коли вволю напився, дивна пісня струмка стихла. І сам струмок кудись зник. І стало так тихо, що Гомер прокинувся.

Він не знав, що пролежав два тижні в.безпам'яті, що два тижні хитався між життям і смертю. Відчуваючи, що лежить на м'якій підстілці в затишку приміщення, старався згадати, де це він і як сюди потрапив.

Нараз поруч почувся шерех, і до губ притулилися вінця кухля — йому запропонували питво. По тому, як обережно це зробили, здогадався, що біля нього не Еант. Так може підносити питво тільки жіноча рука.

І тут обпекла думка: "Єлена!"

Він уголос вимовив:

— Єлена...

— Ні, я Навсікая,— задзвенів молодий дівочий голосок. Гаряча хвиля відкотилася, відкотилася.

— Ти — Навсікая? — перепитав.

— Еге, дочка травозцілителя Лікаона. Мені батько звелів сидіти при тобі невідлучно.

— Нав-сі-ка-я,— повільно повторив Гомер по складах, провалюючись знову у непритомність.

Наступного дня він уже був дужчий. Розмовляв з Бантом — той, чекаючи одужання товариша, зупинився в Ліка-онового сусіда Гелена, за хліб і дах над головою допомагає тому в його селянських трудах; розпитував Навсікаю про їхнє поселення, про їхню сім'ю.

Навсікая була молодшою із семи дочок Лікаона. Старші мають уже свої сім'ї, живуть окремо. А Навсікая при батькові, бо їй ще дорослі літа не виповнилися. Рік тому померла мати, то Навсікая тепер і за хазяйку в

домі, і батькові за помічницю. Бо батько вже сам не має здоров'я заготовляти потрібну кількість помічного зілля, готувати ліки. Навсікая тепер може впізнати всяке зілля і по листу, і по кореню.

Зайшов Лікаон і нагримав на дочку:

— Йому треба набиратися сил, відпочивати, а ти стомлюєш чоловіка своєю тріскотнею.

Але Гомерові вже не лежалося. Незабаром він згадав про формінгу, попросив подати її. А ще через день його ослаблі пальці ледь чутно бренькали струнами. І Навсікая почула дивні слова про Ахілла, про Трою. Мало що зрозуміла з почутого, але урочистість і незвичайність мовленого співцем так заворожили її, що дівчина забула й про ліки, які саме приготувала хворому.

Не знала, навіть не здогадувалася юна донька травозцілителя, що це в її присутності народжуються рядки, яким судилися віки і віки. Бо й сам аед про це не знав. Він просто не міг не складати пісню, слова якої, спалахнувши в зболеній душі, вже несила було стримати.

Коли нагодився провідати Еант, збуджений аед аж вигукнув до нього:

— Тепер я знайшов!

— Що ти знайшов? — не зрозумів той.

— Дорогу. _ ?

— Тепер я бачу, куди іти моїй пісні. Я не палкою намацую шлях, а бачу його, розумієш? Усю пісню бачу. Всю зразу, від початку й до кінця. То ж так просто — як тільки раніше я міг до цього не домислитися?! Хай ось піддужчаю трохи, то я її швидко... Тепер швидко...

Він болісно усміхнувся:

— Колись хотів, щоб у моїй пісні за словами дзвеніла мідь, щоб торжествували переможні гуки героїв... Дурень я був. Такий дурень!.. У слові має торжествувати життя. Над усім торжествувати має життя!..

Певно, цей спалах відняв у хворого надто багато сил. Він тяжко дихав, чоло оросилося потом. Згодом ніби задрімав. Еант постояв трохи біля нього і" гадаючи, що той заснув, позадкував до виходу. Вже коли був у дверях, почув:

— Я збагнув головне: ніхто не хоче гинути... І всі люди мають право жити, отак!..

Видужував Гомер повільно. Бо жадоба творчості полонила все його єство, і він щоденно трудився до знемоги над своєю піснею. Не зважав ні на застереження Лікаона, ні на вмовляння Еанта і Навсікаї.

Та і як йому було зважати?! Адже перед ним ожили, перед ним жили, ворогували і мирилися, перемагали і гинули, звершували подвиги і ниці вчинки ті, про кого він прагнув розповісти. Він чув їхні голоси, сам розмовляв з ними — радився, сперечався, з ними печалився і радів. Він бачив їх своїми сліпими очима, бачив кожну складку їх одягу, кожну рисочку на обличчі. І йому треба було чимскоріше, поки вони ось поруч, ввести їх у пісню, щоб вони ожили і заговорили для інших.

Лікаон і Навсікая, слухаючи, як сліпий аед говорить голосами різних мужів, як плаче і сміється, гнівається чи виявляє світлу лагідність, дійшли до висновку, що це не інакше, як самі боги вкладають йому слова в уста. А коли Гомер загримів повелительським голосом Зевса і священні імена безсмертних називалися поруч з іменами людей — тут уже й сумніватися стало нічого. І батько з дочкою пройнялися особливою пошаною до співомовця, нікому не дозволяли заходити в приміщення, коли той вів мову з невидимими богами і героями.

Одного разу Гомер попросив Лікаона: — Розкажи мені про своє цілительське ремесло. Ти, певно, бачив різні рани, знаєш, від яких помирають люди, а які можна вилікувати.

— Для чого це тобі? — насторожився і водночас здивувався старий Лікаон.

Цілительське мистецтво — це мистецтво родинне, його передають тільки від батька до сина. Передають під великим секретом, бо то вікова мудрість, добута вона дорогою ціною — багатьма життями інших людей, тож утаємничувати в зцілительство можна тільки найближчих родичів-спад-коємців.

Та й для чого такі знання сліпому аедові? У нього є фор-мінга, вона й прогодує його. Хіба зцілительський хліб набагато солодший?

— У своїй пісні я розповідаю про часи, коли безугавно бряжчали мечі. А як я намалюю справжнє бойовисько, якщо так мало відаю про рани?

— Твій товариш якось казав, що бойовисько ти знаєш не зі слів. Та й рани теж. У наші дні мечі брязкають не менше.

— Що в мене тих знань! Я хочу, щоб у пісні все було, як у житті. Щоб навіть очевидець не дорікнув, а знавець підтвердив, що то саме так, а не інакше.

Хіба можна відмовити людині, яку надихають на слово самі боги? І старий Лікаон почав розповідати Гомерові про те, чого набачився на віку. А вік був щедрий, ой щедрий на людські біди, на ворожнечу, на жорстокість, на підступність. Згубу людині несли і стріла, і меч, і спис, і ніж, і камінь. То тільки приязні випадало мало, а злоби ого-го скільки!

Взагалі Лікаон і не порушував родового закону, бо повністю не втаємничував Гомера у зцілительство. Адже одна справа розповідати

про рани, інша — показувати їх; одна справа говорити про будову людського тіла, інша — знати це тіло зі щоденної роботи лікувальника. Та й як сліпому покажеш те, що можна показати видющому?

Гомер чи то слухав, чи то своє щось думав. Лікаонові раз навіть здалося, що співомовця вже перестала цікавити його розповідь. Тож непомітно перевів мову на те, що посушливий Евр 22, певно, знову пригнітить збіжжя — якщо ще з тиждень не повіє благодатний Нот 23 і не принесе дощів та туманів, то урожай цього року буде зовсім нікудишній...

Евр — східний вітер.

Нот — південний вітер, що приносив грекам тумани й дощі.

Але аед перепитав:

— Кажеш, якщо спис вцілить у підчерев'я і пониже тіло, то вже людину не зцілить ніякий лікувальник?

Довелося Лікаонові повертатися знову до тих випадків, коли він зцілював поранених і хворих. Дивувало його, що аед одразу схоплював розказане і міг повторити слово в слово усе почуте від Лікаона.

Та особливо вразила Гомерова тактовність: той ні разу так і не запитав, яке саме зілля брати в тому чи іншому випадку, і скільки чого брати для настою, напару, порошку чи мазі. Значить, шанує мистецтво зцілителів і розуміє, що йому, Лікаонові, ніяк не можна піти проти родинного закону — втаємничувати чужу людину в своє ремесло. І траво-зцілителеві щиро запраглося стати в пригоді цьому дивному чоловікові, якого боги прислали з далеких країв саме до нього. Тож висиджував немало часу біля Гомера, втішаючись його здатністю миттю переймати почуте.

Гомерові й не потрібно було вивідувати всі тонкощі зці-лительства. Він вихоплював із розповіді тільки те, що підходило для відтворення тієї чи тієї задуманої сцени. На решту деталей не звертав уваги, не до того — він поспішав, дуже поспішав, боявся, що трапиться щось і він не встигне.

А творилося, як йому здавалося, аж надто повільно. Доводилося повертатися до зробленого, переінакшувати. Не раз було й зовсім відкидав якусь картину, бо вона погано в'язалася в канві твору. Гомер злився на свою недолугість, але вдіяти нічого не міг, бо ж зупинити час не дано нікому.

Потім, коли вже вималювалося загальне полотно пісні про війну греків з троянцями і Гомер із солодким острахом почав усвідомлювати, що вже створено, йому закортіло довідатися, як сприйматимуть цю роботу слухачі. Чи вони хоч зрозуміють його, чи викличе пісня в людей ті ж почуття, які хвилюють його самого? А що, коли зустріне німоту в серцях слухачів?

Переживав і боявся. Куди більше, ніж колись на святі Деметри у рідному полісі. Бо тоді він не був упевнений у вартості своїх гімнів — він чекав оцінки і прагнув оцінки якомога вищої. Тепер же він сам добре знав вартість пісні, не сумнівався в її мистецьких достоїнствах. Переживав тільки за одне: щоб сприйняли її.

Якось надве-чір зайшли провідати Еант із Пелагоном. Гомер зустрів їх урочистий, сяючий. Гукнув Навсікаю і попросив покликати ще й Лікаона.

— Послухайте,— сказав,— як воно є.

Пробіг пальцями по струнах формінги і почав широко, незвично, голос тремтів від хвилювання:

Гнів оспівай, о богине, Ахілла, сина Пелея, Пагубний гнів, що лиха багато ахеям накоїв...

Кілька вечорів сходилися вони слухати Гомера. Слухали про сиву давність, про таємниче-захоплюючий світ героїв-предків. І здавалося їм почуте дивною казкою. І забувалася гризота їхнього нинішнього сірого і безликого дня, забувалося своє злиденне існування, праглося до чогось високого і красивого.

Наступного вечора прийшов Гелен, потім завітали інші сусіди. Лікаонів дім уже ледь уміщав слухачів.

Гомер не запитував нікого про враження від пісні. Було все зрозуміло й так. Тільки зайшлася душа п'янким щемом, коли одного разу Гелен сказав:

— Хіба в нашому поселенні немає майдана для зібрань? То чого тут тіснитися?

Гомер пояснював, що пісню він ще не закінчив, що багато чого ще буде додавати і міняти, ще це тільки так, для проби. Тож виносити твір на люди ще рано. Але його перебили:

— Ти вдень собі складай, а ввечері давай на площу. Гелен підбадьорив:

— Ми, вважай, уже як рідня. Коли щось і не так — ніхто не дорікне. Але ти почни з самого початку.

На майдані зібралися всі мешканці поселення. Еант, підтримуючи Гомера під руку (аед усе ще почувався не зовсім здоровим), привів його і посадив на підвищення.

— Ніколи б не подумав, — усміхнувся Гомер,— що перші слухатимуть пісню нащадки Гектора, а не нащадки Ахілла.

Слухачі були уважні й довірливі. їм, давно погреченим троянцям, пісня про героїчну минувщину не тільки роздмухувала іскру власної гідності, а й навіювала мрію про кращі майбутні часи.

І раз засиділися допізна, і вдруге. На цих вечорах, крім ще не завершеної "Іліади", Гомер пригадав і свої колишні гімни. На його велике здивування, гімн Деметрі був уже відомий багатьом присутнім. А ті в свою чергу здивувалися, що оце саме і є той аед, який створив такий урочистий, такий прекрасний гімн богині родючості.

Прийшли до Гомера і з сусіднього поселення:

— Чули про тебе. То чи не виявиш бажання побувати в нас? Нехай і наші поселяни послухають.

Аед не знав, як йому й бути. Поки йому так добре складається його пісня, то не хотілося б нікуди вирушати в дорогу. Але й відмовлятися не годиться. Бо для того, кого годує формінга, дорогу вибирають люди.

Виручив Лікаон:

— Хіба не бачите, що чоловік ще не зовсім одужав?! Ось поправить здоров'я — тоді й приходьте, от.

Старий травозцілитель потай пишався, що це він виходив хворого аеда, який полюбився всім поселянам. І чим далі, тим ревнивіше оберігав Гомера, щоб відвідувачі не відволікали його від творчості. Разом з тим йому було приємно, що до його оселі тепер так часто заходять не з бідою, не з хворістю, як було до цього, а просто так, по-людськи, як це й годиться ходити поселянинові до поселянина.

Для Лікаона аед усе ще був хворий. Він тричі на день поїв його настоєм коріння, що додає сили і бадьорості. А Навсікаї наказував варити ситний бульйон з овечим салом і пшеничним борошном.

Певно ж, ще один жилець у домі — це і зайві витрати, і клопіт. Хоч, правда, поселяни тепер приносили аедові сякі-такі харчі, відриваючи від власного рота, але хіба то вихід? Про це і нагадав якось Лікаонові аедів супутник Еант.

— Пора нам,— сказав.— І так ми у тебе в боргу. Дякуємо за все, підемо вже.

— Куди? — спитав травозцілитель.— Хіба вам тут погано?

— Є куди,— запевнив його Еант,— є в нас куди йти. Проте Лікаон уперся:

— Хочеш — іди сам. А Гомер хай залишається. Йому тут добре — хіба не бачиш цього? Та й здоров'я його ще не зовсім.

Еант примружився:

— Здоровий Гомер, уже здоровий. А зі мною, я тебе запевняю, йому матиметься не гірше: я не бідняк, як ти думаєш, а дуже багата людина.

В іншому випадку Лікаон засміявся б: оцей сірома в ру-бищі, який навіть сандаліїв на ногах не має, заговорив про багатство! Але щось було в цій людині таке, що змусило старого повірити сказаному. Тому він вдався до останнього:

— Гомерові тут складається пісня, розумієш? А як ходив з тобою — хіба складалася?

Крити Бантові нічим.

— Гаразд,— мовить, — я піду, а Гомер нехай залишається. Жаль мені, але ти, мабуть, ближчий до істини: так буде краще. А я колись навідаюся, чи хоч посланця пришлю...

Того ж дня Еант мав розмову з Гомером.

— Попрощатися прийшов,— сказав.— Засидівся вже я тут — пора й додому.

— Додому? — Гомер здригнувся, перепитав: — Додому?

Розумів і не розумів.

Згадка про дому запекла йому, запекла. Це ж хоч би постояти на рідному порозі, хоча б притулитися чолом до одвірка своєї хати! І почути мову — журкітливу, як потічок улітку...

"Гомере, а між нами ніколи не буде сварки, правда?"

"Правда, Єлено".

"У нас буде завжди, як сьогодні?"

"Буде, Єлено".

"Навіть коли й постаріємо?"

"Ти для мене залишишся такою, якою тебе бачив".

"А ти для мене — яким тебе чую..."

Ні, не треба! Не треба згадок! Відламаний кусень — то вже відламаний. У розбиту амфору вина не наллєш. Повернення йому заказане назавжди. У нього немає зору, у нього стало вкрай нікудишнім здоров'я, у нього, крім фор-мінги і пісні, не лишилося нічого. Але гідністю він не поступиться. Гідність має бути вищою за все, навіть за любов.

Упевнений, що і Паріс, і Менелай насамперед дбали, щоб зберегти гідність. І богорівний Ахілл не міг учинити інакше — як кожен порядний і розсудливий муж, усією душею кохаючи Брісеїду, він все ж ставить честь на перше місце. Тож хіба може він, Гомер, співаючи хвалу людській гідності і честі, діяти всупереч власним переконанням? Цього й думати не варто!

Невже Еант, який досі повністю розділяв його думку, враз перемінився? І це тоді, коли вони, здається, нарешті мають сякий-такий притулок, з якого їх не виганяють, де ніхто не дорікає, що вони з чужого роду-племені.

То про яку дому заговорив Еант?

Еант по-своєму витлумачив мовчанку Гомера. Похопився:

— Це мені, мені пора додому. А ти залишайся. Якби мені тут було так добре, як тобі, то я і звікувати згодився б тут.

— Ти ж говорив...

— Так, я говорив, що поки на душі камінь, то не маю ні свого роду, ні свого народу. І то була правда. А зараз правда те, що я повертаюся додому, що в мене є куди повернутися. А головне — що я знаю, для чого маю повернутися.

З його голосу — впевненого, рішучого — аед відчув, що Еант говорить про остаточно вирішене, що ніяких заперечень і доводів він не прийме. А ще відкрилося Гомерові, що товариш став якийсь інший, зовсім інший.

Так буває вранці із вербняком. Бовваніє над річкою в сивому мороці велетенська копиця — одразу й не добереш, що воно таке. А варто проблиснути сонцю з-за гори — вирізниться кожна гілочка, заграють росинки на листі, відіб'ється в росинках увесь виднокруг. І вже ніщо навіть не нагадає розпливчасту копицю.

— Ти... хто? — запитує Гомер, ніби це не Еант перед ним, а прийшлий незнайомець.

— Еант.

— Я про інше.

— Еант. Син володаря Мікен... Так, так, тих самих Мі-кен... Тільки не вважай мене пустобрехом — я справді старший син померлого царя Мікен Пройтоса, його спадкоємець. Мій рід найперший у Арголіді, а я зараз найперший у роді.

— Чого ж ти тут, а не в Мікенах?

— Ти ж знаєш: випадково вбив родича, ходив у Дельфи, щоб очиститися від крові.

— Але ж...

— Розумію тебе, розумію. Тільки у двох словах тут не поясниш. Хоча слухай... Коли я був малий, то найбільше любив бувати на верхній площадці нашого палацу. Звідти відкривався краєвид на все місто, на всю країну. На пагорбі гніздилися будинки мікенських вельмож, біля

підніжжя височіли кургани-могили давніх царів, за товстезними кам'яними стінами зеленіли поля і сади. Мені там приємно було знову і знову слухати розповідь матері, що над усім цим, аж до самих сивих стін далекого Тірінфа, владарює мій батько, що в майбутньому над усім цим владарюватиму я, що в цій країні від малого до старого слухатимуться мого слова і виконуватимуть мою волю. Я поглядав із верхньої площадки, як орел із гнізда. І здавався сам собі могутнім велетнем, якому все було під силу. Та якось, ідучи на акрополь, я зупинився в Левових воротах. Над ними на трикутній кам'яній плиті є величезні барельєфні зображення двох левиць — від цього ворота й називаються Левовими. І тут мою увагу привернув довжелезний камінь, яким угорі було перекрито проїзд воріт. Я поцікавився: "Це батько поклав сюди такого каменя?" — "Ні, його покладено ще в незапам'ятні часи",— пояснила мати. "А батько, якби захотів, зміг би підняти такий камінь?" — "Дурненький ти ще",— почув у відповідь. Того ж дня від учителя-раба я довідався, що ні міських стін, ні курганів-усипальниць, ні навіть палацу, в якому ми живемо, батько не робив. І дід теж не робив, і прадід теж. Усе це вже було збудоване в давню давність, коли люди були могутні і вмілі. Бо теперішня людина хіба здужає підняти хоч один з тих каменів, з яких складено стіни акрополя? Вчителеві слова видалися мені образливими, я схопив палицю і відлупцював його. А вночі крадькома спустився до гробниці царя Атрея, пройшов темним дромосом всередину її і спробував відкинути той велетенський камінь, що перегороджує прохід... Тепер навіть розповідати про те — сміх. Але тоді я вірив, що коли дуже захочу, то зможу! Моя немічність так ошелешила мене, що я мало не до ранку проплакав біля того каменя, та там і заснув. А в палаці переполох: пропав царевич! Звичайно, мене знайшли, втішили. Батько добряче посміявся тоді наді мною, вперше повів у скарбницю. "Ось де наша сила!" — мовив гордо. Чого там тільки не було! Золоті лаврові вінки і діадеми, персні, браслети, кубки... Від тисяч золотих прикрас очі розбігалися. А яка там була зброя! Вона сяяла від коштовних каменів і позолоти. Особливо вражаючим був рясно цвяхований золотом меч у срібних піхвах. А біля нього висіли панцир, щит і шолом. На панцирі було десять пасів із чорно-синього заліза, дванадцять — із чистого золота та ще двадцять олов'яних пасів. Обабіч

лат тягнулося знизу доверху по три чорно-сині змії теж із міцнокутого заліза. А на щиті — десять мідних кругів, а між ними — двадцять білих олов'яних опуклин і посередині одна опуклина залізна. Зверху той щит вінчала страшноока голова Горгони24. Погляд у потвори такий лютий, що від нього мурахи по спині бігали. На посрібленому ремені, що над щитом, звивався залізний дракон і його три голови грізно дивилися в різні боки. Шолом теж був незвичайний: з двома гребенями, чотирма шишаками, з буйною кінською гривою. І теж висявав золотом. Згодом я дізнався, що це був бойовий обладунок самого Агамемнона, покорителя Трої. От як!.. Я навіть приміряв пізніше той обладунок — надто важкий він був для мене, і я почувався в ньому дуже незграбно... Але тоді все те багатство не справило на мене враження. Бо дуже цікавило інше, і я таки не втерпів: "А ти,— спитав батька, — можеш підняти той камінь, що над Левовими воротами?" І коли почув у відповідь "Ні", то мені захотілося, щоб світ провалився у безвість — бо ж здавалося, що тепер на нас звідусіль показуватимуть пальцями і сміятимуться з нашого безсилля, з нашої нікчемності. Тоді, пригадую, я навіть хворів довго. А потім якось збайдужів до всього, все мене перестало цікавити. Адже тепер я знав, що ніяких подвигів мені здійснити не дано, вороги моєму полісу не загрожували нізвідки, а встрявати в постійні сварки з володарем Тірінфа за пасовища, за ліси, за поселенців мені видавалося низьким, негідним заняттям. Ото одними розвагами і жив. Тим більше, що для цього мені створили всі умови, що коштів у скарбниці вистачало — спасибі славним предкам, надбали. Ось так у безділлі й бенкетах минали роки. Навіть смерть батька не протверезила мене: ще урну з його прахом не встигли поставити в склеп, а я вже з ватагою молодиків відправився в гори на полювання. Саме на полюванні й трапилося оте... Думав, у Дельфах очищуся душею й тілом, а вийшло навпаки — ще більше збайдужів. Не можна мені було, ніяк не можна було вертатися в Мікени. Із кам'яним серцем і без будь-якого живого поруху душі що я міг, крім нещастя, дати рідному полісу? А зараз, чую, моє серце відм'якло...

* Горгона — крилата потвора, яка обертала в камінь кожного, хто хоч раз на неї глянув.

Ось у чому полягала загадковість Гомерового супутника! Тепер зрозуміло, звідки така освіченість і обізнаність у бродяги. Як же це він, Гомер, так і не здогадався, з ким мандрує?

Одночасно аедові і приємно: виходить, Еанта теж кликала до себе Троя, теж не давала спокою. Певно, тінь Агамемнона, давньожитнього предка, вела Еанта за собою. І тепер Еант, як і Гомер, вийшов на свою стежку.

— Он звідки бралося! — задумливо мовить Гомер.

— Що? — не розуміє Еант.

— Це я так... Згадалося, як ти тоді на Евбеї з двома стражниками молодецьки справився.

— Ну, вправи зі зброєю — це єдине, до чого я був не байдужий і в чому хоч трохи виявив здібність.

Гомер і радий за товариша, і водночас йому жаль, що прийшла пора розлучатися. Звичайно, він міг би затримати Еанта на якийсь час — попросив би, і той побув би ще з ним. Але хіба це щось дасть? Тільки розтягне гіркоту розлуки. Хай уже буде, як є. У кожного з них тепер своя стежка.

Вгадуючи думки Гомера, Еант повторює тихо:

— Вирішив повертатися, друже.

Йому на мить здалося, що Гомер не повністю розуміє його. А так хотілося, щоб між ними не залишилося й тіні недомовок чи нерозуміння. Тому заспішив:

— Так треба, Гомере. Ти живеш серед богів і героїв, а я живу серед людей. Тобі дано своє, а мені — своє. Вчора, коли ти знову співав про сварку Ахілла з Агамемноном, я, нащадок Агамемнона, цілий день виважував коромислом воду з річки, щоб полити поле. Бо без води засохне і ячмінь, і пшениця, і вся городина — як тоді бути людям? І позавчора я робив те саме, і тиждень тому — те саме. Досить! Я можу і повинен робити щось більше, ніж просто виважувати воду з річки.

— У тобі, здається, пробудився дух предків-державців.

— Просто людський дух. Дякую тобі.

— Мені? — щиро здивувався Гомер. — За віщо?

— Бачиш, про те, як тяжко трудяться люди, заробляючи свій хліб, я знав і раніше. Однак тільки недавно мені це почало боліти. А зараз я усвідомлюю, що людям могло б житися краще, куди краще... Ні, не ти, не ти мені це розтлумачив. Але без тебе я цього, певно, сам не зрозумів би.

Гомер стенув плечима:

— Щось надто мудро ти закручуєш.

— Яка вже тут мудрість. Он теперішній наш сусід Гелен, якому оце я допомагаю, горбиться на полі щодня. А як настають жнива, то половину врожаю в нього забирають слуги державця. Хоч Гелен у того державця ніколи нічого не позичав. Навіть батько Геленів не позичав. За що ж має віддавати? Чи хоч той державець оборонить Гелена від фрігійських розбишак, якщо ті наскочать? Де там! Сам відсидиться за мурами, а Геленові рятуйся, як можеш. То за що, питається, віддавати?

— Така воля богів.

— Але якщо, приміром, я, державець, відмовлюся від половини чийогось урожаю — хіба мене за це покарають безсмертні? Ото ж то... Я повертаюся в Мікени — вирішено!

І знову Гомерові бачиться рідний поліс, вчуваються такі знайомі голоси — Ксенона, Єлени, Аліферса. Здається, навіть війнуло вітром своєї вулиці, на яку йому тепер немає дороги. Защеміло в грудях...

— Йди. Поки є куди — йди!

Спорядитися в дорогу Бантові було недовго: торбина при собі, палиця від собак теж при собі. Подякував Геленові та його дружині за ячники, сільчанам за приязнь — та й пішов. А в душі Гомера залишилося пекуче відчуття ще однієї втрати, найбільшої від того дня, коли востаннє чув голос Єлени.

Та минав час. Довкола були люди — тихі, небалакучі. Вечорами, після тяжких трудів, приходили вони до нього, всідалися довкола, перекидалися словом-другим, ділячись новинами. А він виливав усього себе в пісні, яка творилася тут же. Творилася не так швидко і легко, як того хотілося йому, але виходила саме такою, якою задумалася. І люди, слухаючи знане й незнане, були вдячні йому, вірили його слову. І серед них, нащадків Пріамових підданців, почувалося Гомерові по-домашньому затишно. І лягав той затишок на болючу втрату прохолодним подорожником, і тамував біль.

А раз Лікаон підсів до Гомера, довго мовчав, а тоді взяв та й поскаржився: . — Старію, от.

Гомер почав, було, його втішати, що зі старістю боги дарують людині мудрість, але той перебив:

— Є трава боляниця, напар з неї п'ють, коли нутрощі судомить. То росте ця трава на вершині Іди. А я оце пішов на Іду, а до вершини дістатися не здужав, от.

І далі — зовсім несподіване:

— Бери Навсікаю за дружину. Вона хороша дочка і дружиною тобі буде хорошою.

Гомер знітився.

— Але...— промимрив.

Травозцілитель поклав руку йому на плече:

— Я знаю, що кажу. Одразу помітив, дочка не байдужа до тебе. А мені настала пора передавати зцілительське ремесло своїй, певній людині. То хочу, щоб цією людиною був ти. У нашому ділі душа важить більше, ніж очі. В тебе добра душа. А твоїми очима стане Навсікая — вона знає, що треба, і зможе приносити боляницю з вершини Іди, от.

Помітивши, що слова захопили Гомера зненацька, що той просто зараз не готовий до такої важливої розмови, Лікаон поспішив залишити аеда самого.

— Подумай,— сказав.— Подумай. І додав:

— Тільки Навсікаї про нашу гуторку не кажи, не треба їй того знати.

Спочатку сказане Лікаоном видалося Гомерові просто неймовірним: йому, чоловікові одруженому, і ще раз одружуватися?! Хіба він варвар якийсь, щоб обсадити себе дружинами! То тільки поганий фрігієць

старається прирівняти себе до бугая в стаді корів. А він же не хтива твар, а людина.

Та десь у глибині свідомості ворухнулося інше: "А чого ж ти, людина, не маєш власного притулку на землі? Чим відрізняєшся ти від напівдикого кочівника, який все життя проводить у мандрах?" І вже нашіптувало: "Хіба варто вважати дружиною ту, для якої ти був тягарем, яка рада була тебе позбутися? Ну що, що тебе зв'язує з відступницею? Адже твоя вірність — просто сміхота". І вже заозивалося: "В ім'я чого тобі гасити в душі те, що й так ледь теплиться? Ти ж вільний, а вільному — воля. Тож якщо тобі тут непогано, то чого маєш таїтися від самого себе?"

Йому тут справді подобалося. Тут для нього поєдналося все те, про що тільки може мріяти аед: натхнення і затишок для творчості, можливість робити задумане і щире людське розуміння. Подобався йому неговіркий Лікаон — завжди у своїх клопотах, завжди співчутливий до людських бід, що стікалися до його порога. Подобалися поселяни — Гелен, Пелагон та інші, які ділилися з ним важко здобутим хлібом і думками. Приємно було слухати Навсікаю, коли та щодня сповіщала поселянські новини — від неї Гомер уже знає усіх сусідів і навіть дальніх жителів.

Ось і сьогодні влетіла вона в кімнату, напахчена вітром і теплом. Обривала маслини — зараз усі в поселенні обривають маслини. І випалила без усякої передмови:

— Просили з тобою прийти. То підемо, га?

Для тутешньої молоді Гомер став просто незамінним. Як зберуться на гуляння дівчата з хлопцями — так і запрошують аеда. Бо під його дзвінку формінгу танцюється так легко, а його дивні пісні скільки не слухаєш — не наскучить.

І вже Навсікая веде Гомера під руку, щебече про те, як один парубок з-за куща налякав Навсікаїну подругу, як дівчата гуртом ловили його, щоб провчити, як він заховався на дереві і як потім вони його струсили з того дерева. Гомер усміхався, слухаючи її щебетання. Йому було так добре, що поруч оця весела і лагідна дівчина, що його чекають, що він потрібний, що він живе таким же життям, як і інші. А найголовніше — тут усі ніби й не помічають його сліпоти, в усьому мають за рівного...

Уночі знову явився Ахілл. І знову задуманий, засмучений. Та ще й без бойового обладунку.

На цей раз Ахілл сидів на березі моря і незмигно дивився в голубу далечінь. Зачувши шелест піску під Гомеровими ногами, спитав:

— Чуєш?

Море ласкавиться, ласкавиться — жодна хвилька не плюсне. У високості то з'являються, то тануть сріблинки чайок. І над сушею, над морем, над чайками висне тиша.

— Невже не чуєш? — дивується Ахілл.

Як не вслухається Гомер — тиша, тільки тиша. До дзвону у вухах. Та як зізнатися в цьому великому героєві?

— Ти аед, ти повинен чути,— довірливо мовить Ахілл.— Ось прислухайся. Тепер чуєш? Це шумлять платани у моїй Фтії. Скільки пам'ятаю, вони все шумлять біля дому мого батька, Пелея, владаря мужів мірмідонських... Печалиться, певно, зараз мій батько. Та й як не печалитися? Не мав у домі своєму дітей, нащадків владущого роду. А я, єдиний син, якому боги приділили таке коротке життя, теж не доглядаю його старості — сиджу ось далеко від вітчизни. Якби хоч мені самому чи комусь від цього радість була! А то ж нікому. Отак і маюсь по землі тягарем безкорисним. Прислухаюсь до шелесту рідних платанів, а

побачити їх уже й не зможу: ген отам розпорядився я насипати пагорб. Так, так, той самий, про який ти даремно допитувався у Пе-лагона... А біля твого дому в рідному полісі теж ростуть платани?

— Буки.

— То теж гарні дерева. І такі ж гомінливі. Ти той гомін, сподіваюся, і звідси чуєш?

Гомерові навіть пісок під ногами здається гарячим: ну як йому зізнатися Ахіллові, що про оті обчовгані ним ще в дитинстві три буки, які не знати з якого віку височать у полісі неподалік колишньої його хати, так ні разу й не згадалося відтоді, коли він вирушив до Трої. Проте Ахілл і сам здогадується про це.

— Ще зашумлять твої буки,— пророкує.— Ой зашумлять! Аж всю душу виверне від того шуму.

І враз не знати звідки — голос:

"Гомере, а між нами ніколи не буде сварки, правда?.."

Такий знайомий голос, від якого серце починає битися часто-часто.

"У нас буде завжди, як сьогодні?.."

О боги! Ви таки не хочете дати забутися. Невже вам мало Гомерового каліцтва? Невже для вас насолода — ятрити людині рану? Будьте ж милосердні. Ви ж всесильні — кому ж, як не вам, бути милосердними?!

"Навіть коли й постаріємо?.."

Єленин голос журкоче тихо, ніжно. А в Гомерових вухах віддається стодзвоном. Наче хтось із усієї сили б'є в било, скликаючи жителів поліса на майдан для вирішення якогось нагального питання.

Гомер прокидається — тиша. І так гнітюче, так тоскно на душі, аж закричати хочеться.

Відчуває: уже не заснути йому до ранку. Підводиться з постелі, накидає поверх хітона свій бувалий у бувальцях фарос, виходить на вулицю. Стежкою, якою вже не раз водила його Навсікая, йде на берег плюскітливого Сімоента. І там сидить наодинці зі своїми думками, поки ясноликий Геліос не викочує на небозвід свою променисту колісницю.

Вгорі курликнув журавель, за ним — другий, третій. Певно, зграя пролітає. Навсікая казала, журавлі селяться десь тут за Скамандром, на луці.

А в пам'яті постають просторі луки обабіч струмистого Каїстру, де завжди водиться сила-силенна довгошийого птаства. О як давно те було, коли він міг милуватися ширянням легкокрилих лебедів у асійському небі!..

У поселенні ранок народжує звичний рух: жінки з амфорами на плечах спускаються до потічка по воду, чоловіки поспішають у своїх господарських справах, а дітям теж не сидиться вдома — ген ціла ватага їх шаснула за околицю... На давній землі Троади починається ще один день.

Позаду — кроки двох: Лікаонові і якогось незнайомця.

Травозцілитель кладе Гомерові на плече долоню:

— Кажу он йому: Гомер зараз нікуди не збирається та й збиратися не думає. А він заправив своє: сам хочу говорити з аед ом. От.— І вже до того, з ким прийшов: — Ну що ж, говори.

Це виявився той самий чоловік із сусіднього поселення, який уже, було, приходив до Гомера і запрошував навідатися до них. Прийшлий чемно привітався і слово в слово повторив те, що говорив минулого разу:

— Чули про тебе. То чи не виявиш бажання побувати в нас? Нехай би й наші поселяни послухали.

Гомер розуміє: варто йому відповісти, що все ще почуває себе не зовсім здоровим, або просто дати зрозуміти, що не має бажання нікуди йти, як Лікаон уже знайде спосіб спровадити прийшлого чоловіка. Можливо, Гомер саме так і вчинив би. Та тут зринули в пам'яті слова, що їх у сні йому сказав Ахілл: "Ще зашумлять твої буки. Ой зашумлять!" І він мовив, звертаючись скоріше до Лікаона, ніж до прийшлого:

— Якщо ненадовго... Якщо тільки на кілька днів, поки я заспіваю про Іліон...

Старий був Лікаон, багато знав і розумів. Отож зрозумів він і те, чого аед ще й сам як слід не усвідомлював. І заболіло йому, ще й як заболіло, що не справдилися його сподівання і розрахунки: не буде Гомер його зятем, не повернеться він більше до їхнього поселення.

Проте жодним рухом, жодним словом не видав себе Лікаон. Сказав ніби навіть байдуже:

— Раз ненадовго, то чого ж... Раз люди хочуть слухати, то чого ж... Скажу Навсікаї, щоб зібрала в дорогу. От.— І рушив до свого двору — прямий і високий, як жердина. Постукував костуром по землі. І вітерець кошлатив його довгу білу бороду.

* * *

Від поселення до поселення, від поліса до поліса. Гомера запрошували, його чекали, його оточили увагою. Спочатку було незвично і навіть боязко, коли вечорами на площі або в просторій оселі якогось владики збиралися люди у тісний гурт, щоб послухати його пісню. Бо щоразу невідступно тривожила думка: чи торкнуться його слова душ оцих чесних трударів, чи збудять у них живу струну? І що нового скаже він тим, кого відірвав від справ, від безконечних, але таких важливих турбот про хліб насущний? Чи не пожалкують ці люди, що згайнували свій час? Адже, на відміну від усіх тих співомовців, яких пощастило йому досі слухати самому чи про яких доводилося чути від інших, він не прагнув ні розважити слухачів доладно зв'язаною оповіддю про удачливого Василевса, ні потішити смішною пісенькою про нерозторопного купця чи про винахідливого коханця, ні довести до сліз жалісною розповіддю про нещасливе кохання, ні вселити богобоязний дух славодзвон-ними гімнами на честь безсмертних олімпійців, ні повторити на новий лад відому здавна мудру пораду господарникові.

Гомер ішов до людей зі своєю піснею про Іліон, яку, врешті, здається, довів до пуття, хоч щоразу то щось додасть до неї, то щось замінить. Розповідав про діла давні, ніби й добре знайомі... Та після кожної зустрічі зі слухачами радісно-трепетне почуття все більше сповнювало його єство. Бо знову і знову переконувався, що задумане ним і виболе-не — звершується: люди не просто сприймають зміст його розповіді, а проймаються його думками, починають мислити спільно з ним, за розповіддю про старовину бачать сьогоднішній день. Та й чи тільки сьогоднішній?! Певно, їм, як і Гомерові, прагнеться хоч подумки заглянути в майбутнє. А можливо, комусь із тих, хто його слухає, уже смутно заболіло те майбутнє своєї країни, свого народу, як болить воно самому співомовцеві.

Спливали дні, місяці. Щоденні зустрічі зі слухачами потроху ставали для нього все звичнішими. Він відчув якусь особливу впевненість у собі, впевненість у силі свого слова. Для нього відкрилося, що за допомогою

слова він може керувати і настроєм людей, і їх думками. І це давало йому солодке задоволення, сповнювало радістю — відкритою, чистою. Ніби світ враз розвиднів для нього, сліпого. Ніби олімпійці нарешті розщедрилися на щастя і навперебій поспішали гідно воздати Гомерові за всі його попередні бідові роки.

Він сам собі здавався чимось схожим на Сізіфа, який котив на гору камінь. Тільки його, Гомерова, затятість увінчалась успіхом. І ось тепер він на вершині. Забиває подих — і від надмірної втоми, і від надмірного щастя. І весь світ із вершини уявляється близьким та доступним, і таке враження, що в житті взагалі немає нічого недосяжного і неможливого.

Від поселення до поселення, від поліса до поліса. Голова паморочиться від такої ходи. А попереду котиться, віддається стозвучно, як луна в горах, хвиля його слави, возно-сячи все вище і вище.

Якось підійшов до нього один із слухачів:

— Я — Мессеїд,— назвався.— Може, чув про такого? Ще б про Мессеїда не чути! Завзято-дзвінкі пісні цього аеда з Лаконіки закликали бути мужнім, не боятися смерті і сміливо йти в бій за вітчизну. їх співають чи не всі воїни в грецьких полісах. Добрий десяток з них співав і Гомер, коли ходив при зброї під рукою покійного Амфіона.

— Радий зустрічі! — обняв Гомер за плечі знатного співомовця.— Куди ведуть тебе дороги?

— Уже привели,— одказав Мессеїд.— Якщо дозволиш, побуду при тобі, поки перейму твою "Іліаду". Хочу теж співати її.

Через місяць з такими ж словами підійшов до нього ще один аед. Потім — ще один...

Людину іноді порівнюють з орлом. Особливо коли в неї крилаті і мислі, і діла. Але людина — не птах. Тож завжди приходить день, коли їй стає незатишно на вершині. Проте спускатися вниз, до людей, іноді не легше, ніж підніматися вгору.

— ...Добридень,шановний! Хай боги бережуть тебе і дарують своє благословення.

Голос був тихий, вкрадливий. Та ніби нежданий грім потряс аеда, зворухнувши враз найтемніше із приспаного.

— Ти?!

— Я, шановний.

Так, це був Меандр. Той самий купець Меандр, з караваном якого він вирушив з дому до Іліона і був жорстоко обманений.

Відчуває, що кров шугнула йому до скронь, що пробуджена образа за те давнє розпирає ніздрі. Проте силою волі пригасив у собі готове уже зірватися колюче слово. Спитав — майже пошепки спитав:

— Чого... тобі... треба... купче?..

— Прийшов привітатися, шановний. Про тебе зараз стільки скрізь балачок! То, думаю, як же бути тут і не зустрітися з тобою? Ми ж усе-таки знайомі як-не-як.

Ну що йому відповісти? Того, що думалося, казати не хотілося, а мовити щось інше — язик не повертався.

Купець був здогадливий. І Гомерова мовчанка сказала йому немало. Тому він сам поспішив закінчити розмову.

— Завтра мій караван іде до Галікарнаса. Якщо тобі по дорозі — буду радий мати тебе за супутника.

— У мене є хлопчик-поводир.

— Як знаєш. Хоча я не тільки про завтра. Хочу запевнити, що при моєму каравані ти будеш завжди бажаний. І вибач, коли можеш, за те давнє: я ж усього тільки людина.

Меандр пішов.

Але розбуджене цією зустріччю минуле так і не влягалося. Воно напливало зримими картинами, озивалося знайомими голосами, ще і ще зважувалося на терезах пам'яті.

І все ж, думалося, купець той був щирий, коли в Ефесі порадив побувати в Дельфах і поклонитися Аполлону. Бо яка від того Меандрові була вигода?

Звичайно, згаяно стільки часу. Але хіба так уже й згаяно? Не будь отієї мандрівки в Дельфи — хіба зміг би він, Гомер, стільки всього пізнати? Адже це ж таки правда, що дістався до Трої ніби зовсім не тією людиною, якою вирушив із рідного поліса. Та й сама пісня про Іліон навряд чи склалася б так, яка вона зараз.

Врешті, сьогодні теж не вигода привела купця Меандра до нього. Адже до Галікарнаса шлях немалий, а розраховувати на якусь плату від Гомера купець навряд чи міг, бо ж усім відомо, що в аеда все багатство — формінга та потерта торбина.

Та й не випадає носити образу на іншого, коли той інший простягає тобі руку!

Наступного дня, вранці, коли караван Меандра збирався в дорогу, Гомер прийшов до купця.

— Мені справді до Галікарнаса йти зараз немає потреби,— сказав.— Не відаю, чи наші шляхи ще десь перестрінуться, та хочу, щоб ти знав: образи я на тебе не таю.

Солодке, піднесено-трепетне сп'яніння, в якому перебував Гомер постійно відтоді, як вирушив з "Іліадою" по поселеннях і полісах Еллади, не поверталося. Ніби купець назавжди повіз його з караваном.

Уже зовсім не так тішило, що його пісню люди слухають із захопленням. Бо що з того, що його розуміють, що поділяють його думки, якщо в житті Еллади нічогісінько не міняється. Ворожнеча якою була, такою й залишається. Залишається безправ'я одних і свавілля інших. Гнітило безсилля співвітчизників проти всіляких нападників-варварів, які нахабніли все більше і більше.

Часто у снах він бачив себе на вулицях рідного поліса: то старий Демодок цікавився, чи ще добре звучить подарована ним формінга; то Аліферс запрошував подивитися його виноградник; то Ксенон приходив провідати та посидіти разом з ним у затінку бука; то Єлена.. Єлена бачилася найчастіше.

А то враз відчув, що дуже не вистачає йому доброго і надійного, меткого розумом Еанта. Запраглося почути його розважливе слово. Захотілося обняти вірного товариша, розпитати, як йому зараз мається у далеких Мікенах, чим він там клопочеться, що нового задумав. Бо ж не може така людина, як Еант, просто існувати і втішатися життям.

Провідав у державця, при дворі якого жив уже цілий місяць, що саме із тих країв прибув корабель. Одразу поспішив до хазяїна корабля — мікенського купця.

— Як повертатимешся назад — візьми мене з собою. І я, і мікенський владар будемо тобі вдячні.

— Ти знаєш нашого владаря? — немало здивувався купець.

Гомер похвалився:

— Ми з ним друзі. Давні друзі. О, він буде радий зустрічі!..

— Вважатиму за честь зробити приємність своєму владиці.

— Із Еантом удвох колись ми мало не всю Елладу сходили.

— Із Еантом? — якось дивно перепитав купець.

— З ним же, з ним. Ти теж його добре знаєш?

Купець довго мовчав, тоді глухо відповів:

— Немає вже Еанта. Впав із міської вежі і розбився.

— Як... немає?..

Гомер відчув, як підсікаються його ноги. Він, певно, таки не втримався б на ногах, якби купець не підхопив його під руку.

— Розкажи мені, як це трапилося,— попросив аед.

— Та що я там знаю! — знизав плечима мікенець.

— Мені треба, треба знати, розумієш? Ти ж купець, кому, як не тобі, все те відомо? Розкажи.

Той скрушно похитав головою:

— Цього, певно, нікому не дано знати — як саме трапилося. Вночі сталося, без свідків. Казали, це його родичі прокляли. Бо ж Еант зробився якимось пришелепкуватим. То він слуг з палацу повиганяв, то хотів відмовитися від тієї половини врожаю, що її має селянин віддавати своєму державцеві. Навіть кожному з родичів підшукував якусь роботу. Ніби вони не нащадки славних царів, зрідні самим богам, а прості пастухи чи виноградарі. От за це родичі й прокляли Еанта. Навіть божевільним називали. А одного ранку знайшли його під мурами мертвим. Зараз владарем у Мікенах його молодший брат. О, цей державець не те, що Еант, перед ним навіть листя на деревах тремтить...

І поніс Гомер у душі ще одну рану — печаль від втрати близької і вірної людини, яка так багато зробила для нього і яку він чи не сам випровадив на смерть, сказавши тоді в Трої: "Йди!" Адже міг, міг передбачити, що саме так воно й трапиться. Міг же сказати: "Не йди! Бо тебе чекає смерть на тому шляху, який ти обрав. Бо коли людина має мало, то вона може поступитися багато чим, а коли має багато — не поступиться навіть малим". Ну як він міг так необачно відпустити Еанта на неминучу погибель?!

"Йди. Поки є куди — йди!"

Так сказав тоді він, Гомер, своєму товаришеві. А Бантові вже теж не було куди йти, не було куди повертатися... О, як це страшно, коли людині немає куди повертатися!..

Не затримуючись надовго в жодному полісі, Гомер вирушив назад до Трої. Потягнувся, як метелик до світла, як лань до водопою. Десь там, у поселенні біля давнього Іліона, живуть двоє людей, які Гомерові рідніші рідних. Хто-хто, а ці двоє не відштовхнуть, для цих двох він теж людина.

Гомер обіцяв Лікаонові і Навсікаї, що скоро повернеться. Тепер він попросить у них пробачення за недотримане слово. Але ж він все-таки повертається. Він їм усе розкаже, і вони зрозуміють. Вони обов'язково зрозуміють.

...Біля криниць, звідки бере початок плюскітливий Скамандр, зустрівся старий знайомий — пастух Пелагон.

— Я тебе ще здалеку помітив на шляху, — сказав радо. — Думаю, хто це йде з хлопчиком-поводирем? Аж то, бачу,— Гомер...

— А ти все тут пасеш?

— Тут. Тепер тут не тільки пасу, а й живу. Ось недалечко звідси моя землянка.

— Вирішив пожити самітником?

— Чого самітником? Тут усі наші — сім землянок. Ходімо, будеш дорогим гостем. Ми про тебе згадуємо, аякже. Ходімо!

Він узяв аеда під руку і повів.

— Чекай,— не зрозумів Гомер.— Це ви відділилися від поселення, чи як?

Пелагон враз зупинився.

— Ти хіба нічого не знаєш? — голос його затремтів.— Хіба тобі не розказували?.. Немає вже нашого поселення. Зовсім немає... Набігли варвари, все спалили, все понищили. Людей пов'язали й забрали невідомо куди. Хто захищався — того вбили... Нас тільки жменька і

врятувалося... То не схотіли жити на попелищі, оселилися тут. Нове місце не так болить.

— А Лікаон? — з надією запитав Гомер.

— Зарубали мечем. Загинув як воїн... Ми потім усіх убитих поховали достойно, вони хоробро оборонялися... І Навсікаю поховали. Вона одного їхнього вилами заколола... Всіх достойно поховали. Я тобі потім покажу могильний пагорб, він на березі Сімоента, його здалеку видно...

Аполлон уже прилинув у Дельфи із далекої країни гіпербореїв і зібрав біля свого святилища многотисячні натовпи люду. Гомінливі, радісно збуджені, з гілочками лавра в руках, елліни протискувалися до храму, щоб вшанувати сонцесяйного бога і прилучитися до його божистості.

А за звивистою священною дорогою, за міською площею, біля знаменитого Касталійського джерела, що поруч зі скелею Сівілли, нікогісінького. Тільки Гомер сидить на камені, вслухаючись в одноманітний шум водоспаду. Сьогодні йому не хочеться бути серед людської круговерті. Душа стомилася і прагне спокою, прагне самоти.

У нього так багато зв'язано з цим містом! Саме тут давним-давно, цілих шістнадцять весен тому, його надоумив Аполлон покинути посеред ночі затишний притулок і самому, без поводиря, вирушити назустріч невідомості. Біля Дельф йому була дарована щаслива зустріч з Бантом. А через кілька років тут, у Дельфах, його вінчали лавровим вінком — тоді на піфіадах його, Гомера, назвали першим ае-дом. Пригадується, балакун Оріфій, обнімаючи його, на всю площу зраділо вигукував:

— А я казав, що ти переможеш!.. А я казав, що так буде!..

Немає вже Оріфія, відбалакав своє. Так і загинув у притулку, міняючи хліб на вино. А був же хороший аед, його гімни Аполлону й нині співаються... І чому тільки срібно-лукий син Зевса не застеріг Оріфія від згубного Діонісово-го питва?!

Кілька днів тому Гомера зустріли в Дельфах з почестями, гідними великого владики. Його скрізь тепер так зустрічають. Якби й на Евбею завернув, то' теж, певно, без почестей не обійшлося б. Бо співомовці встигли рознести його "Ілі-аду" по всій Елладі. Бо до його імені встигло доточитися стільки билиць і небилиць, що нерідко люди приїжджають до нього з далеких поселень тільки задля того, щоб потім при нагоді мати змогу похвалитися: "Я слухав Гомера".

Слухачі не питають його, що нового він ще складає. Вони просто чекають від нього нових пісень. Вони вірять, що ці пісні будуть, що вони не поступляться "Іліаді", а то й перевершать її. І їх віра холодить Гомерове серце страхом. Бо відчуває, що розтає його натхнення, його снага, як гора у вечоровій сивизні: то височіла могутньо, аж на плечі чавила, а то вже поменшала, розпливлася, ледь мріє.

Щось ніби надірвалося в Гомерові. То був рвійний, завзятий, впевнений, а це все більше сумнівається. Все частіше повторює те, що вже говорив, що вже співав; ніби й не напружує думки, а стомлюється, стомлюється.

Раніше у снах то був пташкою і літав, то розмовляв із самими богами — радився, сперечався, а то, було, й сварився, то з товаришами-піхотинцями воював проти ненависних фрігійців, то складав пісню, слова якої — такі незвичайні, такі високі! —вранці забувалися і потім мучили його, мучили... Нині ж у сни все приходить рідний поліс, з'являється в безвісті вічно заклопотана мати, а найчастіше постають журні очі Єлени. Скільки не виказує Єлені за оті її слова, передані купцем, а вона все мовчить та журно дивиться, мовчить і дивиться...

Ні, скільки житиме — не бути йому більше в рідному полісі! Як і в клятій Евбеї, де його з Еантом вели до смертної скелі... Він не нагадає Єлені про себе, не дасть приводу для споминів, для єхидних розмов міських базік.

Гомер уже сто раз вибачив їй оті слова. Єлена для нього як незгасна зоря, вона — його єдина, перша і остання любов. І що з того, що її немає поруч! Вона була і залишається — нехай у думці, все одно — його Єленою. Тож заради її спокійного щастя він знаходить у собі сили виносити тяжінь розлуки, гіркоту бездомного існування.

— ...Це ти і є Гомер? Хтось до нього звертається.

— Ти — Гомер?

Аед підводить голову.

— Еге, ти,— каже людина.— Саме про такого мені розповідали, значить, це ти.

Голос не схожий на той, яким просто з цікавості просять сказати будь-що, аби почути Гомера. У голосі щось таке — одразу й не вловиш.

— Що привело тебе сюди, чоловіче?

— Я Евпейт. Я живу далеко від Дельфів. А прийшов запитати, як мені бути.

— Оракул у храмі Аполлона.

— За провіщення треба приносити богові жертву, а в мене нічого немає. Та й сам знаю, що скаже оракул — він завжди говорить лише те, що й закон твердить.

— А чого ж ти чекаєш від мене?

— Поради.

— Хіба я бог?

— Але ж ти — Гомер!

Евпейт у кількох словах виклав своє горе. Мав дружину, мав двоє дітей, сяк-так жив, як не краще всіх, то й не гірше всіх. Зараз в Евпейта — нікого. І нічого. Моровиця була, боги наслали. Вона й узяла його сім'ю. Як ото злягла дружина з дітьми — зважився на останнє: позичив у місцевого владики п'ятнадцять биків, віддав у жертву богам, бо жрець сказав, що богів треба задобрити. Але* безсмертні не змилосердилися... Тепер владика вимагає плати за биків, а платити нічим. Тож треба йти на п'ятнадцять років у рабство...

— На волі я, може, зумів би і за половину цих років повернути борг,— гірко закінчив Евпейт.— Але владика не чекає. А закон на його боці.

Гомер розуміє: втішним словом тут не зарадиш. А що може вдіяти іншого він, сліпий, сам безпомічний? Проти могутності закону і звичаю, які одвічні на землях богообраної Еллади, навіть царі бувають безсилі. Агамемнон хіба не плакав за своєю донькою Іфігенією? Але ж змушений був власною волею послати її під жертовний ніж... А загибель Еанта — хіба не свідчення того ж самого?..

І відмовчатися теж ніяк: жива людина прийшла за порадою — як можна їй у цьому відмовити!

Сказав, як знав:

— Ти богам дав багату жертву, проте вони вчинили, як вважали за потрібне. Хто з олімпійців тепер посміє дорікнути тобі, коли ти вчиниш так, як сам розумієш? Не хочеш бути рабом — не будь!

Евпейт якийсь час мовчить, зважуючи Гомерові слова. Врешті, збагнувши їх зміст, перелякано вигукує:

— Але ж закон, закон!

"Тут в усьому воля моя. І хотів би я бачити того, хто посміє сказати мені, що це не так!" Еге, це слова того державця з Евбеї, який наказав був штовхнути його з Еантом зі скелі як вивідунів.

О, Гомерові не забути цих слів повік!..

— А ти певен,— каже Евпейтові,— що закон дали боги, а не придумали самі люди?

І знову западає мовчанка. Ой і не просто Евпейтові сприймати Гомерову мову!

У цей час із-за густих кущів вийшла молода рабиня, ведучи за руку хлопчика років семи. Озирнувшись довкола і впевнившись, що, крім убитого горем Евпейта, поблизу більше нікого немає, вона поспішно підступила до співомовця, впала перед ним ниць, обхопила його коліна.

— Хто ти, людино? — запитав Гомер.— Якої допомоги чекаєш від того, хто сам її потребує?

— Візьми мого сина,— заридала рабиня. — Візьми за поводиря. У тебе немає поводиря, я знаю, я з самого ранку за тобою стежу. Я знаю, що твій поводир став дорослим і ти його відпустив учора. А мій хлопчик буде тобі хорошим помічником. Він тямущий, він такий лагідний,

добрий... Він понесе твою торбу... Візьми сина. Аполлоном заклинаю, візьми...

Не чекаючи згоди, рвучко підхоплюється, притискує до грудей хлопчика, проридавши: "Дитинко моя, голубочку!..", відриває — і бігцем шуг назад за кущі.

— Мамо! — крає душу дитячий стогін. Не крик, не плач, а саме стогін. Та й осікається. Певно, мати добре підготувала дитинча до цієї миті. Знає мати, що, за грецьким прадавнім звичаєм, дитину, віддану сліпцеві в поводирі, ні-

хто не має права забрати. А як поводир досягне повноліття, то стає вільною людиною.

— Не тужи, хлопчику, — мовить Гомер. — Не тужи. Дай мені свою ручку. Ось так. Нам з тобою тепер довго так триматися. Ну, нічого, двоє таких уже виросло при мені, пішли в люди — виростеш і ти. Не тужи, хлопчику.

Евпейт рішуче нахиляється до Гомера, просить:

— Благослови.

— Я не жрець, щоб благословляти.

— Зате ти — Гомер!

* * *

Нитка до нитки, нитка до нитки — і вже на широкому покривалі поволі вив'язується химерний візерунок: кам'яниста дорога біжить до

самого небокраю, а небокрай далекий, небокрай пустинний, і над дорогою хмариться, хмариться.

На просторій терасі, затіненій плющем, Єлена кожен раз засиджується над вишиванням, аж поки не поповзуть від гір сиві сутінки. На терасі Єлені звично і спокійно: сюди не долітає гомін людного міста, тут вона відгороджена не тільки від балачок цікавих сусідів, а й від їхніх очей.

Єлена тепер постійно усамітнюється. Уже довгі роки минули, як вона замкнулася в собі, уникає зустрічей з людьми, майже ніколи не виходить з дому. Колишні подруги раніше не раз пробували розважити її, розговорити, але нічого з того не виходило. Тож згодом і приходити перестали.

Багато пережила Єлена, ой багато! Відтоді, як пішов з дому Гомер, ніби щось обірвалося в душі. Усенький світ почорнів, стало байдуже до всього, стало пустинно в серці. Немило було й на люди показуватися. А потому й зовсім злягла. Коли нарешті батько, переборовши власну гордість і липуче павутиння людського поговору, навідався до дочки, то застав її в гарячці й безпам'ятстві. І забрав до свого будинку, сам на руках переніс. Тільки почала трохи піддужчу-вати, як з батьком трапилося нещастя — зірвався в провалля і загинув. І знову була непритомність. Виходжував Єлену Аліферс — він оголосив її своєю названою сестрою, бо ж був найближчим другом.

Виздоровіла вона уже в Аліферсовому палаці. Тут і живе зараз. Можливо, звикла б до цього житла, бо їй тепер зовсім байдуже, де мешкати. Але гнітить постійне Аліферсове домагання її руки. Бо не може відповісти взаємністю цій людині. Розуміє, що зобов'язана Аліферсові своїм одужанням, можливо, навіть життям, знає, що той давно кохає її, а от не може присилувати себе стати йому за дружину. Щось відштовхує її від Аліферса, щось щоразу заважає ступити йому назустріч, щось холодить душу, незважаючи на всі розумні доводи.

...Нитка до нитки, нитка до нитки — на покривалі вив'язується візерунок. А кольори все невеселі, кольори все тривожні.

Рабиня Зоїла, нечутно з'явившись на терасі, чекає, щоб Єлена помітила її. Уже колісниця Геліоса-Сонця подолала найвищу гору і Зоїла прийшла кликати хазяйку обідати.

А Єлена вдивляється в дорогу, що проступила на покривалі, в пустинний обрій і думає щось своє. Чи, може, сподівається, що на цій дорозі раптом замаячить людська постать?

Єлена знає, що не побачити їй уже знайомої постаті ні на цій, вишитій, ні на справжній дорозі. Гомер гордий і впертий. Він не повернеться, ніколи не повернеться.

Його саме такого — впертого і гордого — вона колись і любила. Та й досі...

Безліч разів старалася вирвати з серця назавжди саму пам'ять про нього. А вона тліє, тліє...

Чомусь уже вкотре пригадується той далекий випадок. Батько прийшов тоді додому і, сміючись, повідомив новину: отой шалапутний Гомер купив формінгу.

— Це ж треба! — аж долонями по стегнах ляскав себе батько.— Це ж треба! Мало не все літо прогасав у підпасичах, щоб купити формінгу! Ну, тепер мати що вже вкладе йому, то вкладе. Вона ж за ті гроші збиралася купити Гомерові якусь одіж.

Цибатого, завжди розвихреного сусідського хлопчика Гомера вона знала добре, бо завжди в одному гурті гралися. Не раз, було, він боляче шарпав Єлену за косу, коли та не встигала заховатися під час гри в

хованки, і обзивав зівакою. Тож від душі зраділа, що нарешті і Гомерові перепаде на горіхи.

І Гомерові таки перепало. Бо приходила його мати, перепитувала, чи не бачили де хлопця: після прочухана як чкурнув із дому, то вже другий день немає. Як у воду шубовснув. Єленин батько втішив: "Не пропаде. Виголодніє — то й повернеться. Такі не пропадають".— "Ой якби ж то так,— бідкалася Гомерова мати.— Якби ж то так. Хай би вже бренькав на своїй бренькавці, якщо вже прикипів до неї. Аби тільки хоч цілий вернувся".

Єлена здогадувалася, де міг переховуватися Гомер. І не помилилася. За старим дальнім муром, де крутосхил поріс терновинням, хмелем та диким виноградом, вона почула тихі звуки формінги. Підкралася — звичайно ж, то був Гомер. Сидів у сяк-так змайстрованому з бадилля зеленому притулку і зводив на струнах якусь ніби навіть знайому Єлені мелодію. Мелодія не давалася: виходила коструватою, переривалася. А то проскакували враз і зовсім непідходящі звуки, схожі на овече бекання.

Нарешті Єлена розпізнала мелодію: це ж та сама, що її витинає на формінзі старий Демодок — найперший аед їхнього поліса. Тільки в Демодока вона звучить як весняний пташиний хор, звучить так гарно, аж дух перехоплює, аж ноги самі танцюють. А Гомерове бренькання зовсім ніяке.

Хлопчик починав знову і знову. Виходило то трохи краще, то ще гірше. А то навіть перші звуки не хотіли зв'язуватися. Єлена слухала, слухала, їй надокучило сидіти зачаєно за виноградним кущем, і вона вирішала підійти до Гомера. Підступила майже впритул. Тріснула суха гіллячка, що якраз потрапила під ногу. Проте він був так захоплений фор-мінгою, що не почув того. І Єлена передумала: відступила за кущ, пустилася бігом додому, а потім повернулася з добрим шматком ячного коржа і пригорщами маслин.

— На,— простягла Гомерові, — поїж. Ти голодний, я знаю.

Він тоді був такий розгублений, знічений. Був кумедно не схожий на себе. Він дивився на Єлену винувато, довірливо і навіть благально водночас, ніби вона враз проникла в якусь його найбільшу таємницю, і тепер тільки від Єлени залежить, чи збережеться вона і надалі, чи не збережеться.

— Поїж,— повторила вона.

І Гомер нарешті усміхнувся:

— Ось бачиш, як нездало в мене виходить...

Він їв похапцем, не смакуючи: чвак, чвак — та вже й нема. Сипнув останні кришки в рот, знову потягнувся до формінги.

— Ти, Єлено, зараз не слухай, зараз іди. Послухаєш потім, я скажу коли. Я буду грати не гірше, як Демодок.— Помовчав хвильку і додав: — А, може, ще й краще.

Сказав це таким тоном, що Єлені навіть на думку не спало обізвати його хвальком. Хоча й чул& від старших не раз: на змаганнях аеда Демодока ще ніхто ніколи не переміг.

Років через два батькові пастухи якось покликали Єлену;

— Приходь на вигін. Сьогодні Гомер буде співати.

На вигоні зібрався цілий гурт. Не тільки підлітки — були й старші. Гомер, як справжній співмовець, зосереджено торкав то одну, то другу струну, довго зважувався і вже аж тоді почав. Струни забриніли, засміялися, розплескали золотий потік радісних звуків. Гомер

виголошував гімн Сонцю — його теплу, його світлу, його життєдайній силі, що оживляє весь світ, що сповнює ростом і малу травинку, і пташку, і людину. Ні, не були співомовцеві слова такими високими, такими пишними, як у Демодока, як в інших знайомих аедів. Зате були вони щирі й схвильовані, і їх урочистість і чистота передавалася слухачам.

Єлена із двома своїми ровесницями сиділа дещо віддалік від гурту. За час, що минув відтоді, як носила Гомерові коржа і маслини в його зелену схованку, вона встигла підрости, перетворилася з дівчинки-побігунки в підгонисте дівча, яке від малят уже віддалилося, а до дорослих ще не наблизилося. Уже природну цікавість, прагнення усюди устромити свій ніс почала перемагати сором'язливість, стриманість. От дівчина й намагалася всіляко підкреслити, що їй байдуже, зовсім байдуже до Гомерової гри, до його пісні. Тому й сіла віддалік. Мовляв, її увагу привернув гурт пастухів, а сам юний співомовець тут ні до чого.

Та не зогледілася, як була заполонена піснею, музикою. Ні, то були зовсім не ті безпомічні звуки, що зумкотіли два роки тому в зеленому притулку. Формінга співала легко і грайливо, здавалася такою слухняною в Гомерових руках. І відлунював той спів у Єлениній душі якимось дивним дивом. А слова, що виголошував Гомер, ніби не вилітали з уст співомовця, а народжувалися самі в Єлениній свідомості.

Змовк Гомер. Срібним дзвоном віддалився, віддалився і пропав останній звук формінги. І сиділи пастухи тихим крутом, і ніхто не зважувався перший порушити мовчанку.

"Чого це вони мовчать? — не розуміла Єлена.— Як вони можуть мовчати?! Такий гімн — кам'яному бути і то заслухаєшся, а вони ні слова..."

її сповнювала рвійна сила. Єлена ледве стримувала себе, щоб не вихопитися зі схвальним вигуком.

І таки не здужала з собою: зірвалася з місця і підбігла до Гомера:

— Та ти аед! Ти справжнісінький аед!.. ...Єленина рука давно вже лежить на вишиванні без руху. І рабиня Зоїла тихенько кахикає в кулак, щоб привернути увагу хазяйки. Та здригається, ніяковіє, ніби її захопили зненацька на чомусь недозволеному:

— Уже обідати?

Але в наступну мить вона стає знову собою — зосереджена, величаво-спокійна.

— Йди, Зоїло, я зараз.

Поправляє зачіску, пеплос і йде за рабинею. Вишивання залишається — після обіду Єлена знову засяде за нього, буде по ниточці доточувати щемливі барви до химерного візерунка, на якому кам'яниста дорога і пустинний обрій, і небо хмариться, хмариться...

* * *

По тому, як Аліферс усе частіше прикушує верхню губу, як розщепірюються його ніздрі і сивіє погляд, управитель бачить, що господар сердиться. І підсвідомо втягує голову в плечі, чекаючи вибуху гніву.

Однак Аліферс, нервово походивши туди-сюди по кімнаті, трохи вгамовується. І вже тоді цідить:

— Признаюся, чекав більшого осіннього прибутку. Управитель мовчить. Управитель надто добре знає вдачу

свого господаря, щоб вставляти слово тоді, коли тебе безпосередньо не запитують.

— Я не звик свої гроші рахувати до останнього обола, ти знаєш,— розтягує слова Аліферс— Але все ж таки хотів би знати, на що саме розтринькується моє багатство.

Далі відмовчуватися не можна. І управитель, скорчивши догідливу усмішку, похапцем дістає з-за пазухи товстий пергаментний сувій:

— Якщо звелиш, господарю, я дам повний список витрат. Отут усе помічено: скільки на утримання палацу і рабів, скільки заплачено вільним найманцям, скільки чого ти подарував своїм наложницям...

— Про наложниць мені відомо більше, ніж тобі, бовдуре! — зривається Аліферс.

Він знову крокує туди-сюди по кімнаті, стараючись пригасити роздратування. Аліферс невдоволений собою: стає нестриманим, а це аж ніяк йому не личить. Нестриманість — найвірніша ознака слабкості. А йому, Аліферсові, бути слабким не подобає ні з якого боку, бо то ж сміх: він, Аліферс, і раптом... О ні!

Нарешті зупиняється. Стараючись видаватися якомога спокійнішим, наказує:

— Підрахуй, скільки добра знову хапнула Єлена.

— Єлена взяла рівно стільки, як і кожного року,— каже управитель.

Помітивши, що господар знову покушує верхню губу пояснює:

— Вона завжди бере половину прибутків, що їх дає стадо і виноградник її покійного батька. І в тому пергаменті, що я представив тобі тиждень тому, все зазначено.

— Та знаю, знаю,— перериває Аліферс — Я про те, щоб ти ще раз підрахував.— Тут же стишує голос: — І що, знову роздала гроші бездомним лежням?

— Єлена ніколи не мине старця чи бродячого співо-мовця, щоб хоч чимось не обдарувати... То як зі списком витрат — зачитувати?

"Ах ти недотумку! — лається подумки Аліферс— Невже до твоєї дерев'яної голови не доходить, що мені зараз не до цього?! Колись Гомер таки мав глузд, повторюючи при першій-ліпшій нагоді, що Громовладний Зевс одбирає половину від гідності в того чоловіка, якому він прирік дні рабської долі. Виходить, не тільки від гідності, а й від розу му... І навіщо я тебе, такого бовдуряку, возвисив над іншими, зробив своїм управителем?"

Уголос же Аліферс каже:

— Не треба. Можеш іти.

Кланяється низько управитель, притуливши долоню правиці до серця, і точиться до виходу. Очиці його з собачою відданістю позиркують на господаря. Й Аліферсові трохи відлягає. "Все-таки управитель не дурніший за інших рабів. Зате де ще такого відданого знайдеш? Такий ніколи не підведе — служака вірний".

— Скажи рабу, щоб попросив сюди Єлену.

— Слухаю, господарю! — уже в дверях кланяється управитель.

І думає управитель: "Як добре, що господар не в змозі заглянути в моє нутро!" Бо в цей час про себе аж захлинається від сміху. І є чого! Поки Аліферс доскіпується, щоб хоч Єлена не взяла собі зайвого обола , в управителевій кишені опиняється драхма за драхмою. Ось і знову вдалося хитро заговорити господаря — він і не докумекав, що управитель присвоїв майже четвертину осіннього прибутку.

"Називай, називай мене бовдуром, — сміхотить управитель.— Колись побачимо, хто з нас бовдур насправді!"

О б о л дорівнював 1/б драхми.

За роки свого управительства він зумів наскладати немало у потайну схованку. Якби захотів — давно вже викупився б з неволі. Але не хоче. Де на волі він знайде таку службу, щоб добро до рук саме текло? Та ще й з двох боків одразу — бо ж не тільки в Аліферса, але і в Єлени теж щастить щоразу кусень відхопити. Якби був вільним найманцем, то господар, звичайно, не мав би до нього тієї довіри, що зараз.

То нехай-но краще побуде так. Маючи гроші, викупитися він завжди встигне.

Це ж просто щастя, що Аліферс по вуха задурманений Єленою, що, крім Єлениного багатства, нічого більше не бачить і бачити не хоче. Тому управитель ніби ненароком не звертає уваги на чимало що з того, що робить Єлена і про що годилося б йому, управителеві, доносити своєму господареві. Нехай собі. Чим довше протягнеться незгода між Аліферсом і Єленою, тим довше грітиме руки він, управитель.

А Аліферс, залишившись наодинці, думає своє: "Пора уже покласти край цьому! Щоб нарешті раз і назавжди. Назовсім!.."

Криво усміхається: "Раз і назавжди!.." Скільки вже повторювалося оце "раз і назавжди!". А воно все не зв'язується. Хоча... Зважуй, Аліферсе, зважуй. І не поспішай знову. Бо найгірше — поспішити і ляпнути щось невпопад. Он колись ляпнув — і досі жаль бере. Це ж уже скільки? Невже скоро двадцять років буде? Ох і летить час!.. Здавалося б, могло вже й забутися, розвіятися. А воно не розвіюється, а воно он як...

Поспішив тоді Аліферс, ой поспішив... Як же гарно все складалося: і Гомера спровадив, і батька Єлениного позбувся, і Єлену до себе взяв... І треба ж було тому поговорові просочитися, ніби це Аліферс навмисне штовхнув Єлениного батька в провалля, щоб його добро приєднати до свого...

Було б перечекати, пересидіти вдома, поки той поговір стихне. А він виявив слабкодухість, злякався і поспішив скоріше заткнути балакучим рот: біля священного вівтаря великої Деметри оголосив, що взяв хвору Єлену собі за сестру, і що все добро, яке залишилося після її батька, є і буде тільки Єлениним добром, що він на нього ніколи не зазіхне... От телепень!

Хоча хто його зна. А якби тоді справді викрилося те з Єлениним батьком? А якби випливло?.. Не простили б йому, дарма що він — Аліферс...

І звідки ж було знати, що Єлена, видужавши, на своєму затнеться: сестра за брата заміж не йде! Могло ж бути інакше, могло. Якби ще крапелька везіння... І вже давно б і Єлена, і її добро належали тільки йому.

Думай, Аліферсе, думай, не поспіши знову.

Зайшла Єлена:

— Кликав, брате?

Не зірвися, Аліферсе, не зірвися. Стриманість — ось що має бути найпершою зброєю.

І Аліферс, ніби між іншим, зауважує:

— Просив.

— Чи не все одно? Я слухаю, брате.

Аліферс ковтає невдоволення: думав же, що так буде краще, а воно, бач, вийшло — Єлена одразу насторожилася.

— Хочу спитати: не набридло тобі в цьому палаці на становищі тимчасової гості бути?

Стеле м'яко, лагідно, в дружньому тоні. Кожне слово давно обдумав — він має сьогодні вцілити в самісіньку точку. Єлена нерозуміюче знизує плечима:

— Це ти до чого, брате?

— Стільки років минуло, а ти підраховуєш, ділиш: те — моє, а те — не моє. Хіба личить жінці займатися нежіночими справами, коли в домі є мужчина? Ти ж не чужа, не приблуда, ти — моя сестра. І все, що є у моєму палаці, — воно і твоє.

— Сам кажеш: "У моєму палаці..." Аліферс вдавано сміється, погрожує пальцем:

— Ух яка! Ну і язичок у тебе гострючий...— Потім переходить знову на довірливий тон: — Не прискіпуйся до слова, добре? В нашому палаці,

звичайно, в нашому... Скільки тобі треба чого — стільки й бери. Пошила б он собі новий пеплос. Чи й кілька хороших плать. А то палац під мідним дахом, а хазяйка зодягнена, як убога наймичка.

"До чого він хилить?" — думає Єлена. Слова й справді звучать лагідно. Єлені так хотілося б їм вірити. Але надто довго вона живе під одним дахом з Аліферсом, щоб повірити в його щонайменшу щирість. У нього завжди сім вітрів і жодного з півдня.

— Ну, в мого пеплоса не такий уже й нікудишній вигляд,— усміхаючись, Єлена на носочках повертається туди-сюди, щоб Аліферсові було краще видно плаття.— Половина жінок у нашому місті може лише мріяти про такий.

— Але ж ти не проста міщанка,— вдавано досадує Аліферс— Для чого цей незмінний чорний колір, ніби покійник у домі? Ти — сестра найбагатшої людини поліса. Чи не так мовлю?

— Так, брате.

— Отож я хочу, щоб мені не соромно було перед людьми.

"Невже справді йою враз почало турбувати те, як я вдягаюся?" — дивується Єлена. Навіть щось тепле ворухнулося в найдальшому закапелку душі. Проте не спішить виказати свого здивування, бо здається Єлені, що все-таки щось нещире зумкотить у голосі названого брата. Мовить стримано:

— Здається, досі я не давала підстав для такого сорому. І в домі робила те, що належить хазяйці, і поза домом, як ти знаєш, ні разу не втратила гідності.

— Та не про те, не про те, — запалюється Аліферс — Он друзі мені навіть учора дотинали, ніби я навмисне тримаю добро твого батька відділеним від свого, щоб ти хоч зайвого обола собі не взяла.

"Ось воно що! — здогадується Єлена.— Ось куди гнеться!"

Єлені вже все зрозуміло. Вона відчуває, як холод байдужості обволікає її: знову Аліферс заводить свою давню пісеньку, тільки тепер на новий лад.

І стоїть Єлена спокійна, як статуя.

— Дозволь, брате, я сама скажу твоїм друзям, що це не так.

— Еге, скажу... Всім не розтлумачиш, все одно поговір ходитиме. Ой, ходитиме поговір!

— Поговір страшний, коли за ним правда. А без правди він — що опар над морем: вітер повіє — то вже його й нема.

Аліферс чіпляється за своє:

— А коли той опар та не послухається вітру? То що ж, мені задихатися в ньому?

— У будь-якому випадку тобі буде дихатися легко, чого б це мені не коштувало. Так що не переживай.

Аліферс розводить руками:

— Вибач. Я просто вважав своїм обов'язком тебе попередити.

— І от що, брате, раз у нас повернулося знову до цієї балачки, то не хочу перед тобою лукавити, кажу одверто: не буду я з'єднувати батькове добро з твоїм. Не буду — і все.

— Хотілося, щоб для тебе краще.

"Це теж уже чула, і не раз",— по думки відзначає Єлена і стоїть на своєму.

— Для мене краще — як є. На обличчі Аліферса образа:

— Ти мені зовсім не віриш!

І це Єлена вже чула від Аліферса, і теж чула не один раз. Відповіді знову ж таки не треба шукати — вона готова:

— Якби зовсім — то чого б я жила у твоєму домі? Я вірю, що ти, саме ти врятував мені життя, коли я була тяжко хворою і коли так трагічно загинув мій батько. Саме за це я тобі віддячую всім, чим можу. Ну, а чим не можу — прости: значить, несила моя.

— Що ж, як знаєш. Ти не рабиня, наказати тобі не можу. Тільки знай: усякі такі поговори мені дуже не до вподоби. Дуже! Бракувало ще, щоб моє ім'я заплямувалося.

Голос його металевіє, металевіє.

— Для чого ці слова, Аліферсе? Нам же з тобою не по сімнадцять років. Поміркуй: одружишся ти, прийде в дім справжня хазяйка — навіщо, щоб вона вважала, ніби я послуговуюся твоїм і її багатством? Та і я почуватимуся ніяково.

— Сто разів тобі казав і ще кажу: одружуватися не збираюся.— Він майже вигукує те останнє: — Не збираюся!

— Але ж, брате, кожен мужчина повинен привести у свій дім дружину. Цю волю богів заповідали предки.

Аліферс міряє Єлену насмішкуватим поглядом:

— Сама кажеш, нам не по сімнадцять. А ти, пригадую, і в сімнадцять волю богів тлумачила на свій лад: вихопилася заміж без батьківського благословення.

— Мене безсмертні покарали за те, — тихо мовить Єлена.

— Не безсмертні покарали, а смертний Гомер позбиткувався.

— Виходить, такою була воля богів. Та й не Гомерова, а моя вина була в тім.

— Співай, співай своєї. А я своєї буду: не подобається мені жодна з жінок. Не подобається — і край. Ти відхиляєшся, а більше ні до кого серце не горнеться. То для чого маю приводити в дім нелюбу? Аби жінка, так? То для цього у мене є вдосталь рабинь і наложниць. Перед ними мені хоч не треба вдавати з себе закоханого, не треба брехати. І таким чином я все-таки менше перед богами і перед своєю совістю грішу.

"Ці слова теж були вже не раз",— відзначає про себе Єлена. Раніше, слухаючи таке одкровення, їй навіть по-людськи ставало жаль Аліферса. А тепер ось уже й це почуття не народжується. Цілковита байдужість.

— Мені можна йти, брате?

— Брате, брате, — передражнює Аліферс— Присмок-талася ти до цього слова!...— Тут же спохоплюється: — Йди, йди, звичайно... А платтяння нове поший, не призводь ще й цим до непотрібних балачок.

Як тільки Єлена, вклонившись, виходить, він дає волю своїм почуттям. Копнувши кота, що саме потрапив під ногу, Аліферс аж слиною забризкав:

— Ич, яка! Сестричка!.. Голубка-богобоязливиця... Ич! Гадюка потайна... Де стільки й хитрості береться!.. Та зачекай! — несподівано заходиться смішком.— Цього разу, нарешті, попала в моє сильце. Здорово я тебе задурив! Тепер не вислизнеш, не бути мені Аліферсом, не вислизнеш! Кажеш, поговір — опар над морем? Ну, ну! Не знаєш ти ще сили цього опару. Як уже я докладу своїх рук до поговору, то тобі справді стане нічим дихати. А там побачимо. Ой, там побачимо!..

* * *

Вечірні вогнища згасають одне за одним. Стомлений денним переходом, караван спочиває. Заснули погоничі під благенькими ряднами, попритулювавшись один до одного, щоб не так дошкуляла нічна холоднеча. Заснули наглядачі, закутавшись у потерті ковдри із овечих шкур. Заснули дебелі охоронці, прислонивши голови на важкі щити. Тільки вартові час від часу подзвякують доспіхами, нагадуючи, що вони несуть службу, що вони пильнують. Та пофиркують осли і мули, смачно хрумкаючи корм.

І ось уже тільки одне вогнище змагається з темінню. Раб раз у раз підкидає в нього сухі хворостинки, і воно горить рівно і яскраво. І неспішно журкоче розмова — про дорогу, про врожай, про загони варварів, які тепер часто почали з'являтися із дикої пустелі і допікати грецьким поселенням.

— Я радий, що боги ось уже вкотре посилають нам спільну дорогу,— каже купець Меандр.

Голос звучить щиро, приязно. І Гомерові приємно, що його товариство не обтяжливе для інших.

Із Меандром вони зараз уже майже в дружніх стосунках. Бо цей мілетський купець — людина як людина, по-своєму чесна й порядна. З Меандром у дорозі Гомерові почувається куди вільніше і зручніше, ніж коли йде з караваном якогось іншого купця. А ота давня неприязнь з роками стерлася, зарубцювалася, уже й озиватися перестала.

Тепер, при нагоді, Гомер, зачувши десь про Меандра, навіть сам шукає зустрічі з ним. Бо в того завжди стільки-новин, стільки вражень від побаченого в різних усюдах. Та й оповідач із Меандра виявився неабиякий — слухаєш і не наслухаєшся.

— Скажи, шановний,— звертається аед до купця. — Людина ти немолода, чую, що й здоров'я в тебе тепер не вельми. То чого ж хоч зараз не посидиш удома?

— Був молодий — хотілося світу побачити. Став старим — теж хочеться світу побачити.

— Але ж ти не з торбою ходиш і не з формінгою. З тобою он караван.

— А ми, мілетці, не звикли ногами даремно землю міряти. Мілетець навіть із Дельфів повертається з нав'юченим ослом — так уже в нас ведеться.

— Еге, мілетці такі,— погоджується Гомер. Меандр хитрувато косує на сліпця:

— Та й ти, шановний, при бажанні міг би домувати в повному достатку. Скажеш, не так?

Власні слова видаються купцеві такими дотепними, що він уже ладен по-доброму розсміятися. Уже усмішка навіть розпливається в нього на обличчі, вже виграє сіточкою зморщок біля віч. Як тут враз Гомерове:

— Не так! Бо для цього треба мати свій дім. У глухому голосі — і сум, і біль, і безнадія.

І Меандр знічується, поспішає перевести мову на інше.

— Пізній час,— каже,— думаю, пора й нам спати. Завтра знову тяжка дорога.

Раб уже постелив їм у наметі. Переніс туди і хлопчика-поводиря, бо той давно вже заснув, згорнувшись калачиком біля Гомерових ніг.

Раб знає: якщо господар запрошує гостя спати у своєму єдиному на весь караван наметі, то цей гість — людина не проста. А господар — один з десяти найбагатших купців Мілета — із першим стрічним навіть гуторки не вестиме, не те що пропонуватиме спочивати під своїми теплими ковдрами.

От лише ніяк не второпає раб, чим же знатний опей сліпець? Тож нічим, зовсім нічим не відрізняється він від тих багатьох сліпців з формінгами, які виспівують собі милостиню на людних перехрестях і яким не заздрять навіть раби. А бач, господар з ним — як із рівним. Ніби не сліпець плентається з караваном, а царський син мандрує до сусіднього владики, щоб світу побачити і себе людям показати.

Багаття поволі згасає, згасає. Все нижче і нижче нависають над заснулим караваном холодні іскринки зірок. І раб, закутавшись у рядно, засинає й собі при вході в намет.

...Як воно сталося — ніхто не знав. Ще сутінки гойдалися сірою пеленою, ще золотоликий Геліос за далекими горами тільки запрягав буйногривих коней у вогненну колісницю, щоб виїхати на небосхил, коли на сонний караван звалилася купа бородатих людей. Вартові не встигли й очима кліпнути, як уже лежали зв'язані. А через мить були зв'язані всі інші: погоничі, наглядачі, охоронці... Тільки старший з охоронців каравану встиг вихопити меч і звалив одного з нападників, але тут же був сам проткнутий гострим списом.

І тоді над усім загриміло владне:

— Підтягніть куріпок докупи і пильнуйте, щоб не розліталися. Ти, Ладасе, бери своїх людей — нехай в'ючать ослів та мулів. Ти, Соціоне, пильнуй дорогу зі своїми: як тільки там щось — давай зразу знати...

Накази ватага виконуються миттю. І виконуються мовчки. І оця похмура мовчазність бородачів особливо страшна, бо віщує найгірше.

Зв'язані розуміють це. І теж мовчать. Бо не годиться мужам, які на своєму віку пройшли стількома дорогами, втрачати людську подобу на останній стежці. Лише хлопчик-поводир скімлить по-щенячому тоскно: у шкіру його рученят, грубо заломлених за спину, боляче в'ївся шнурок.

Меандр пробує втішити своїх людей:

— Якщо розбійники захочуть викуп, то мої сини мають чим за нас заплатити.

Йому у відповідь мовчання. І він повторює:

— Клянуся водами Стікса, мої сини викуплять нас! Але то мала втіха. Бо всі надто добре знають, що тутешні розбійники досі викупу не правили ще ні за кого.

— Потерпи, хлопчику, потерпи,— якомога лагідніше і спокійніше говорить Гомер до свого поводиря, чуючи його квиління.— Уже зовсім недовго залишилося — потерпи.

— Жаль, так безглуздо...— тихо мовить Меандр.

— Воно в смерті завжди глузду небагато, — так само тихо каже йому Гомер.

Розбійникові, що стереже пов'язаних, видно, не подобається, що ті розмовляють. І він по черзі копає ногою під ребра обох балакунів.

Купець глухо стогне від болю. Гомер теж охає, проте не замовкає, голосно кидає розбійникові зневажливе:

— Мав би я очі — хоч би раз-разочок глянув на твою паскудну душогубську пику!..

Гомерові за себе байдуже. Бо не на цій дорозі, то на сусідній зустріне смерть — хіба не однаково? Це ж не те, як колись його вели до смертної скелі в Евбеї. Уже він що міг — зробив на цім світі. А більшого звершити, певно, не дано. І таки не дано... Бо ні сили, ні натхнення не залишилося. Що ж, випало так — то, може, й краще: ніхто не дорікне, що його пісня вже набила оскомину, що його вогонь давно зачах, що він сам з кожним днем стає все більш нікому не потрібен... Та болить за оцих людей, що лежать пов'язані поруч з ним. Він відчуває їх часте дихання, їх затяте мовчіання — йому болить за них! Вони чесно робили свою земну справу і ще довго так само чесно робили б її. Вони навіть його, сліпця, не зобидили жодним словом. А хлоп'я-поводир — то й

зовсім невинна душа. Чим же він прогнівив безсмертних олімпійців, що ті відмовили йому у своїй ласці?!

Тим часом рожевоперста Еос відчинила ворота, і з берегів Океану виїхав на небо в золотій колісниці світлосяй-ний Геліос. І пойнялися золотом вершини гір, і бризнули іскристим сяйвом роси на травах. І пробуджена земля радісно заспівала-задзвеніла тисячами флейт.

— Обшукати куріпок! — лунає команда старшого. Гомер здригається. Йому здається, він колись уже чув

цей голос. Десь він його вже чув. Проте як не напружує пам'ять, пригадати так і не може.

Кроки ватага шурхотять усе ближче, ближче... І тут несподіваний вигук:

— Хлопці, та це ж Гомер!

Розбійники скупчуються довкола старшого. Підходять і ті, що в'ючили ослів та мулів. А ватаг здіймає руки до неба:

— Ось Геліос свідок, це сам Гомер! Похоплюється:

— Та розв'яжіть їх! Усіх, усіх розв'яжіть! І поверніть усе забране. Тут Гомер, розумієте?! Земля нас не прийме, якщо зобидимо Гомера...

І вже сам полосує ножем по мотузці, якою зв'язаний сліпий аед.

— Я — Евпейт. Пригадуєш? Евпейт. Ти мене в Дельфах благословив на вільне життя. Пригадуєш?

Гомер пригадав той день у священному місті срібнолу-кого Аполлона. Пригадав, як просив у нього поради чоловік, який недавно втратив сім'ю і на якого чатувало довголітнє рабство за борги. Тоді він, Гомер, сказав тому чоловікові своє звичне: "Не хочеш бути рабом — не будь!"

І зовсім не було радості від того, що руки звільнилися від мотузки, що його життю ніщо не загрожує. Було гірко і до страшного порожньо на серці.

— Хіба я радив тобі йти в розбійники? А Евпейт усміхається:

— Радив, Гомере, радив. На цьому світі всі люди — або раби, або розбійники. Інших немає. Хіба хоч до одного владики прийшло багатство від чесного поту? Щось я не помічав у багатих мозолів на руках... Ти благословив мене не бути рабом — чи не так? От я і став розбійником.

Евпейт щиро радіє зустрічі з Гомером. Навіть такій, розбійницькій зустрічі. І щиро похваляється:

— Тепер я сам багатий. Я можу не те що повернути своєму колишньому владиці п'ятнадцять биків — я Можу купити владику з усіма його домочадцями. Але боргу тепер не віддам. Дзуськи! Тепер владика ще мені заплатить, якщо я його перестріну зі своїми хлопцями на дорозі.

— Але живуть же люди й чесно. Не раби, не розбійники, а живуть! — вигукує Гомер.

— То — святі, то — такі, як ти. Таким поклонятися треба. А я не святий, я — як і всі.

Розбійницький ватаг несподівано ляскає себе долонями по стегнах:

— Чекай! Це ж караван не твій? Ну, я так і знав, що ти тільки з порожньою торбою. Хочеш, я подарую тобі цей караван з усім добром? Ні, ні, твоєму переляканому купцеві я нічого злого не зроблю. Я просто куплю в нього весь караван і віддам тобі. Ми з ним сторгуємося, не переживай... Чи, може, насипати грошей у твою поношену торбу? Вибирай сам — що тобі?

Гомер мовчить.

— Невже нічого не хочеш? — дивується Евпейт.

— Хочу,— нарешті мовить аед.— Хочу, щоб тебе гроші не зробили сліпішим за мене... І йди собі, а то караванові вже пора в дорогу...

Через якийсь час, як люди купця Меандра трохи оговталися після нальоту розбійників і примостили на носилках важко пораненого охоронця, караван пішов далі. Але перш ніж подати знак передньому погоничеві рушати, Меандр упав ниць перед Гомером і обхопив його ноги.

— Прости, — молив сліпця.— Якщо можеш — прости. Винен я. Перед богами і перед тобою винен. Не казала тоді мені Єлена тих слів. То все Аліферс. То все його придумка. Він мені тоді сорок п'ять бичків-дволіток дав за те, щоб я скоріше тебе з поліса забрав та подалі спровадив... А з Єле-ною я навіть балачки не мав... Прости мені, Гомере...

Сліпий аед рвучко нахиляється, хапає купця за плечі, стискує, мов кліщами, трясе перед собою:

— Ти!.. Ти!..

Не знаходить слів.

— Ти!..

— Прости...— белькоче Меандр.

Чи то крик, чи стогін виривається в Гомера. Ніби не з уст, а десь із глибини душі.

Потім руки обм'якають, Гомер відпускає плечі купця. Понурює голову і так стоїть. Довго стоїть. Тоді стиха мовить:

— Ех, Евпейте, Евпейте! Чому ж ти нас не перестрів двадцять років тому?...

* * *

Управитель тінню прослизає до Аліферсової спальні:

— Дозволь, господарю.

Видно, давно чатував, коли господар прокинеться. Бо щойно той звівся з ліжка, як управитель уже виріс у дверях. Аліферс, смачно позіхаючи і потягуючись, нерозуміюче кліпає:

— Чого ще? Я не кликав.

Навіть управитель не має права являтися господареві на очі без виклику.

— Є новина, господарю.

— Новина?

Тільки тепер починає доходити до Аліферса, що неспроста наважився управитель порушити заведений порядок і по своїй волі

з'явитися прямо до спальні господаря. Певно, трапилася якась виняткова подія.

— Мм... Новина, кажеш? — перепитує Аліферс. Зиркає у сторожко зачаєні очі управителя — на самому

денці чорних озерець морозиться переляк. І відчуває Аліферс, як ураз невидимі крижинки {захолодили і його спину. Сухо розпоряджається:

— Звели рабові, хай стане за порогом і щоб нікого-ні-кого сюди й близько.

Управитель мовчки виходить, а через хвилю повертається — Аліферс так і не встигає напустити на обличчя звичну маску зверхньої байдужості. Навіть більше того — нетерпляче ступає навстріч:

— То що трапилося?

Нікудишні нерви стають у Аліферса, зовсім нікудишні.

Управитель притишено доповідає:

— Прибули люди з Ефеса. Кажуть, бачили Гомера — збирається до нашого поліса.

— Що?! Не вигадка?

— Люди надійні, перевірені.

Аліферс ходить по спальні, прикушуючи верхню губу. Ще тільки цього йому бракувало! Тільки Гомера й бракувало!..

— Чого це раптом сліпець надумав? — міркує вголос — То обминав наше місто десятою дорогою, а то бач... Що йому тут треба? Тебе, тебе питаю,— зупиняється перед управителем.— Що йому тут треба, га?

— Про те невідомо.— потуплює очі той.

— Закортіло, значить... Ну, ну... Залоскотало... Здається, Аліферс ось-ось таки відкусить свою верхню

губу. Процідить слово — і знову гризе її.

— Залоскотало... Ет!.. Сам іде?

— З караваном купця Меандра.

— Так...

Враз зупиняється і видихує прямо управителеві в обличчя:

— Треба, щоб не прийшов сюди!

Такий поворот справи управителеві не дуже подобається. Чого доброго, так можна ще й прорахуватися. Бо тільки трапиться якась заковика, Аліферс усе звалить на нього, безправного раба, а сам вийде чистеньким... І управитель нагадує:

— Але ж Гомер, кажу, з караваном.

— Все одно! — рішуче рубає долонею повітря Аліферс— Він не повинен бути тут, зрозумів? Не повинен зустрітися з Єленою. Ні в якому разі, чуєш?!

— Купецький караван охороняється.

— Крім зброї, є ще золото... Слухай сюди. Меандр — мій давній знайомий, ми один одному вже робили послуги, їдь до нього і від мого імені скажи, хай повертає караван куди хоче, тільки щоб не сюди. Скажи: хіба на нашому полісі світ клином зійшовся?

— А коли не послухається? — мнеться управитель.

Аліферс навіть роблено усміхається — йому вже відлягло трохи від серця. Він уже прийняв рішення, він діє, а дія завжди витверезує його і заспокоює. Аліферс відчуває свою силу, свою зверхність, свою змогу.

— Самих слів,— каже повчально, як звик це робити завжди, — звичайно, що не послухається. А ти балачку з ним підкріпи оцим капшуком із золотом.

Він з показною недбалістю відчиняє кований міддю сундук, що стоїть біля ліжка, дістає звідти чималий туго набитий гаман і шпурляє його управителеві.

— Зрозумів, господарю.— Той спритно ловить на льоту капшук і ховає в кишеню.

— Ну а як усе-таки замнеться купець,— наставляє далі Аліферс, — то ти ніби ненароком запитай про здоров'ячко тих бичків, які я йому віддав двадцять років тому. Віддав за те, що він одного сліпця з моєї дороги прибрав...

"Бач, як охмурив — і не відступишся тепер",— думає управитель. Його штрикають страх і радість водночас. Бо хоч дуже непросте та ще й ганебне діло довіряє йому господар, зате на такому ділі можна добряче погріти руки. Та ще й господар віднині буде зв'язаний з ним одним шнурком — то ще невідомо, хто кого перетягне, коли випаде підходящий час. А він з допомогою безсмертних богів, які досі були такі

прихильні до нього, уже постарається, щоб такий час випав якраз тоді, коли це буде вигідно йому, управителеві.

— Ти збирайся і вирушай Зараз же, — металево дзвенить голос Аліферса. — Застанеш Меандра в Ефесі — нехай забуде, в якій стороні наш поліс, зустрінеш в дорозі — хай повертає абикуди, але нехай повертає. І поспішай!

Управитель, приклавши правицю до грудей, шанобливо точиться до виходу. Та враз зупиняється.

— Ти щось не зрозумів? — свердлить його поглядом господар.

— Я хотів... А коли Гомер сам, без каравану? Коли тільки зі своїм поводирем ітиме сюди?

— Роби, як знаєш, ти — не просто раб, ти — управитель. Але Гомерової ноги тут не повинно бути!

— Зрозумів, господарю,— шелестить управитель самими губами.

* * *

ь

У цей час на жіночій половині Аліферсового палацу теж ішла мова про цю ж саму новину. Єлені принесла її Зоїла. І хазяйка вже вкотре перепитувала рабиню:

— Кажеш, про це Гомер сам говорив?

І не могла зрозуміти, що з нею діється. Спочатку, було, від Зоїлиних слів одерев'яніла. Стояла стовпом, руки й ноги перестали слухатися. І переляк лещатами серце затис.

Потім трохи відійшло. Тільки якісь дрижаки по тілі заходили, ніби з холоду, а то знов у жар кинуло.

Так і метушилася по кімнаті — розпашіла, схвильована.

— Кажеш, Гомер сам говорив про це?

— Не міг же Філій вигадати такого!

— Авжеж, Філій не такий... Слухай, Зоїло, а ще що розповідав Філій? Коли саме Гомер буде в нашому місті? Хто в нього зараз поводирем? А на обличчі Гомер дуже змарнів? Голос у нього змінився, так?.. Та не мовчи ти, Зоїло! Не мовчи!

Такою Зоїла ще ніколи свою хазяйку не бачила. Така розсудлива, така строга, така небалакуча Єлена стала раптом зовсім на себе не схожою.

Зоїла завжди вважала, що таки добре знає свою хазяйку. Бо прислуговує їй усе життя. То, було, колись ще разом з матір'ю прибирала в Єлениній кімнаті, перемотувала для неї клубки вовняних ниток, приносила їжу, коли в хазяйки не було бажання виходити з кімнати. А як померла Зоїлина мати, то Єлена лишила малу Зоїлу при собі, не захотіла, щоб їй слугувала якась інша рабиня. І ось уже скоро п'ятнадцять років, як Зоїла тінню біля Єлени.

Думала, добре знає хазяйку. А виходить — ні...

— Не мовчи, Зоїло!..

— Як же я можу про все зразу говорити?

— І то правда, — сміється Єлена.— Вибач. Але тут же веде своє знову:

— Ні, ти просто не уявляєш, що означає для мене ця звістка! Я ж, було, Гомера вже назавжди похоронила для себе. А він — повертається. По-вер-та-ється!..

Зоїлі все ще здається, що спливе мить — і зникне, розтане, як сон, оця хазяйчина збудженість. Щезне, як роса у променях Геліоса. І Зоїла намагається бути діловитою, незворушно-діловитою — мало ще чим обернеться все це!

— Філій віддав гроші поводиреві, як ти веліла. Але той сказав, що Гомерові така допомога ні до чого: він і ці, і попередні гроші віддав на утримання притулку для бездомних при храмі діви Артеміди.

— Чуєш, Зоїло, він заради мене повертається.

Ні, таки не сон і не роса. Відчуває Зоїла, це не щезне ні сьогодні, ні завтра. А може, й ніколи не щезне. Жіноче чуття підказує молодій рабині: серце її хазяйки зараз там, з Гомером, з ніколи не баченим Зоїлою, але добре знаним аедом. Ось воно що!

І щира радість охоплює рабиню. Виходить, Єлена, відлюдкувата Єлена, якій вона так боялася відкритися про своє кохання до синьоокого раба Філія, сама кохає. Від цього відкриття Зоїлі так тепло, ніби хазяйка стала враз для неї рідною сестрою. І розповідає Єлені те, чого раніше не розповіла 6:

— Філій каже, Гомер геть подався, змарнів. І таке ж довірливе у відповідь:

— Чужина, Зоїло, чужина. Там же нікому ні доглянути за ним, ні розважити. Може, й не доїдає.

Ніби й справді пропала межа між хазяйкою і рабинею.

— Ну, на харч Гомерові скаржитися не виходить. Філій розповідає: поки Гомер у Ефесі, то люди спочатку йдуть до нього, а вже потім до святилища Артеміди.

— Все одно то не рідні люди... Ой, Зоїло, голова памо-рочиться. Я ж думала, що у мене і душа, і думки, і все-все давно засохло. А виходить, я жива. Жива, Зоїло! А ти розказуй, розказуй, я слухаю — розказуй...

* * *

Таки добрих поплічників підібрав собі управитель. Уже відколи в дорозі, вже коней підгодовували не раз, а самі за цей час десятком слів не перемовилися. Мовчуни, як один мовчуни. Усі — не раби, а найманці.

Аж потішно управителеві: він, раб, кого вільні не завжди й за людину вважають, сам ось розпоряджається вільними найманцями. З волі Аліферса, звичайно. Але й не тільки з його волі. Бо якби не був здалий до потрібного діла, то хіба господар зупинив би на ньому свій вибір?

Ні, він зовсім не вдався в свого покійного батька. Хвала богам, вони таки не допустили, щоб він повторював батькові промашки. Батько за що не брався — завжди в нього не виходило. От і процвиндрив усе господарство, навіть чимале господарство. А потім почав грати в кості, заліз у борги та й не вигулькнув — разом із сім'єю опинився в рабстві. Так і помер рабом.

А він ось буде скоро вільним. Захоче — і буде. Хоч насправді уже й так давно вільний. Це, певно, навіть Аліферс розуміє. Звичайно ж,

розуміє. Інакше побоявся б довіряти такі справи. Навіть якщо взяти оцей капшук золота, що он везе купцеві. Та якби такий капшук потрапив до когось із рабів, до того ж отак, серед білого світу, —тільки б того раба й бачили! Хоча чи ж то тільки раба? Он із цих вільних найманців теж навряд чи знайшовся б хоч один, який не спокусився б на таке добро.

Але його, управителя, капшуком не спокусиш, хоч нехай як буде туго набитий золотом. Йому треба інше. І він неодмінно матиме те інше.

Він був колись сином вільного господаря, ще живе немало людей, які пам'ятають про це. І він буде знову вільним, та ще й багатим, неодмінно багатим господарем. Може, й самого Аліферса за пояс заткне. Але зі своїм багатством він не ховатиметься, чого б то мав! Навпаки, виставлятиме всім напоказ: нехай бачать, нехай знають, як він зумів розжитися, нехай заздрять. І нехай поважають. Так, йому хочеться, щоб його знали і поважали!

І то всі в полісі! Отак!

Ет, якусь дрібочку від того, що напхав Аліферс у капшук, він все ж таки відсипав — познаки від того, вважай, ніякої. Але щоб зазіхнути на все золото — в такі ігри він не грає, на таке його зараз і силою не штовхнеш.

Поспішали. Управитель розумів, що в Ефесі йому буде куди простіше (та й дешевше!) домовитися з купцем Меандром, ніж коли караван уже вирушить.

Але все одно запізнилися.

На кам'янистій гірській дорозі, де стрівся купецький караван, було спекотно до краю. Проте управитель відмовився спочити у затінку ближньої скелі, куди поспішили всі, коли спинився караван.

— Наша розмова має бути лише для нас двох, — попередив він Меандра.

І от вони під палючим сонцем удвох ідуть щебенистим, усіяним кам'яними брилами схилом убік від дороги. Меандр старший за управителя вдвічі, іти йому трудніше, тож він і зупиняється перший:

— Думаю, благородний, ми вже на достатній відстані від каравану. Чи не так?

Управитель оглядається навсібіч:

— Здається, нас тут і справді ніхто не підслухає.

— Хіба що камені. Он як багато їх тут. Але оскільки камені мовчать, то можеш сміливо говорити, чого це тобі приспічило посеред дорЬги зупиняти мій караван.

Усміхнувшись про себе — правду кажуть, що купці най-діловитіші люди! — управитель вирішує зайти здалеку, як це робить його хазяїн Аліферс:

— Ти багато везеш краму?

Та купець аж руками розводить:

— Благородний! Хіба заради такого запитання варто було нам так віддалятися від гурту?!

Управителеві вже й зовсім відлягає від серця: розмова йде, як він і передбачав. Що ж, тепер у наступ!

— А я до того,— каже управитель,— що хочу попросити тебе повезти свій крам продавати до іншого поліса.

— Оввa! Скільки я не бував у вас, то мене завжди, здається, запрошували приходити знову.

— То було. А зараз ти в нашому полісі, шановний, не матимеш доброго виторгу.

Меандр хитрувато мружиться на управителя, вдавано зітхає:

— Як на те буде воля Гермеса, що зробиш?

— Зате в іншому місті ти одержиш гарний прибуток.

— Про прибуток у нас, купців, заведено говорити уже тоді, як спродано весь крам.

Ти матимеш його наперед. І чималий. Із потайної кишені управитель дістає Аліферсів капшук і простягає його купцеві:

— Тут золото. І воно — твоє.

Меандр неспішно бере капшук, зважує його на долоні, розпливається в приязній усмішці:

— Благородний! Я не цікавлюся, для чого треба повезти крам до іншого міста, але хай безсмертні благоволять до тебе на кожному кроці! Ось справжня розмова!..

І одверто викладає управителеві:

— Бачиш, якби тут, коло нас, були ще люди, я, звичайно, поторгувався б з тобою для годиться. А перед оцими каменями для чого маю прикидатися?

Він з явним задоволенням засовує капшук собі в кишеню.

— Отже, домовилися? — для більшої певності перепитує управитель, витираючи рукавом піт з чола.

Меандр навіть ображається:

— Як можна не згодитися, благородний?! Як можна? Звелю, щоб не розв'язували жодного в'юка у вашому полісі. Тільки переночую і одразу вирушу далі.

— Ні, шановний. Ти зараз повернеш свій караван і поведеш його в інший бік. Зараз, розумієш? Зараз!

Купець мнеться. Він дістає з кишені щойно одержаний капшук, для чогось ще раз зважує його на долоні, немов прикидаючи, чи не продешевив, тоді знову ховає.

— Згода є згода,— каже.— Мужам не личить задкувати. Управитель поспішає підхвалити:

— Що то, коли маєш справу з розумною людиною! Скажеш півслова — і вже тебе зрозуміли.

"Хм! — насторожується купець.-^ А чого це раптом цей вертихвіст починає мене розхвалювати? Чи не замислив су проти, бува, якусь каверзу? Простачок, простачок з виду, а приглянутися до нього не завадить".

— Тільки й ти зроби мені маленьку послугу,— просить Меандр.— Бачиш, із моїм караваном іде Гомер. Аед Гомер. Сподіваюся, тобі знайоме це ім'я?

— Ще б! — вихоплюється в того.

— Еге, Гомер не те, що ми з тобою — його вся Еллада знає... А тут ось яка справа виходить. Я пообіцяв допровади ти його до вашого поліса. То чи не міг би ти, благородний, зі своїми людьми допомогти Гомерові дістатися до міста?

Управитель уголос регоче:

— Це ж треба!

— Із чого ти, благородний? —супиться Меандр. Я щось смішне сказав, так?

— Це ж треба! Ха-ха-ха!.. заходиться Аліферсів посланець. — Гаразд, тобі признаюся, бо ти, бачу, таки толкова людина.

І довірливо пояснює:

— Я тут не сам від себе, я від Аліферса, свого хазяїна, розумієш? А мій хазяїн якраз Гомера і не хоче бачити в місті. Ха-ха-ха!.. Не тебе, а Гомера. Саме через це мене й по слано, щоб завернути твій караван.

Купець відчуває, як недобрий холодок пронизує його тіло* виходить, знову той самий Аліферс снує своє павутин ня... Проте силою волі прагне втаїти хвилювання.

Таж Гомер може обійтися і без каравану. При ньому є хлопець-провідник.

— Про те вже хай тобі голова не болить. Своїм людям я даремно грошей не плачу — вони діло знають!

— Ти хочеш сказати, що...— міняється на обличчі Меандр.

Але управитель не завважує цієї переміни, викладає до кінця:

— Тільки те, що Гомерові не судилося більше ступати вулицями нашого поліса... Якщо йому взагалі судилося ще десь своїми ногами ступати... Чекай,— враз спохоплю-ється він, — а чого це ти не цікавився, не цікавився, та раптом взяв і зацікавився?

І тут управитель бачить, що купець простягає йому такий знайомий капшук:

— Віддай, благородний, золото Аліферсові.

— Ти що?..— не розуміє управитель.

— Караван нікуди не зверне,— спокійно, аж надто спокійно пояснює купець. — Я передумав.

— Але ж, шановний! — уже обурюється той.

— Я — купець, а не розбійник. Я — купець!.. На моїх грошах немає і не буде крові.

— Диви, який попендливий! Ич, який!.. Між іншим, Аліферс цікавиться, як здоров'я отих бичків, за які ти колись прибрав з його дороги одного безпомічного сліпця.

Голос управителя стає одверто єхидно-зневажливим. Однак на Меандра це не справляє ніякого враження.

— Нічого не вийде, благородний. Моя борода вже давно сива, а ти берешся загнуздати мене, як лошака. Нічого не вийде! Та й про ті бички я Гомерові сам розповів. І знаєш, що він мені сказав потім? Боги нас розсудять, сказав, а я на тебе зла в душі не крию. Так і сказав.

— Ти... всерйоз якогось сліпця ставиш вище оцього капшука?! Та за це золото знаєш скільки можна всього купити!

— Знаю.

— А ще купцем називаєшся!..

— Благородний, свою голову я ціню вище, ніж того вартий Аліферсів капшук. А Гомер зберіг мені голову та ще й на додачу караван з крамом... Ти так не дивись, не дивись, я тобі не якусь небилицю розповідаю. Було, теж про Гомера думав: ну, співає людина — то й співає. Хіба мало аедів у нашій Елладі? Словом, бачив його, знав його, з моїм караваном не раз він ходив. Але тільки недавно зрозумів, яка це сила — Гомер!

Управитель зло хмикає:

— Знайшов силу!..

У нього закипає всередині. Бо рі то сказать: ніби вже всю справу було зроблено, все так добре складалося — і на, маєш. Треба ж було йому, дурневі, до кінця розкритися перед цим пришелепкуватим купцем! Тож удача сама до рук пливла... Тепер, чого доброго, недовго і з облизнем вернутися. Он як завзято розсокорівся клятий купець.

А Меандр уже розказує про той недавній випадок, коли на караван напали розбійники.

— ...Розв'язали нас і відпустили. Кажуть, земля нас не прийме, якщо Гомера зобидимо... А ти мені золото тичеш...

Остання нитка надії рветься. І управитель, розлючений, мов звір, бризкає слиною:

— Аліферс тобі цього не забуде!..

— Погрожуєш?

Меандр повертається і повільно йде назад до каравану.

— Одумайся! — з притиском вичавлює слова управитель.— Поки добром, добром тебе прошу — одумайся! А то...

Він рвучко наздоганяє купця, вихоплюється наперед нього і промовисто береться за широке руків'я ножа, що в шкіряних ножнах прищипнутий до пояса. Та в цю хвилю із-за ближніх кам'яних брил підводяться два озброєні Меандрові охоронці і мовчки стають обабіч нього.

Коли тільки й встигли підкрастися?!

Управитель опускає руки. "Ось чого ця стара лисиця все старалася, щоб я не дивився в бік каравану!" — здогадується він. І погляд сивіє від безсилої люті.

Ніби звідкілясь здалеку до нього доноситься:

— Геть з дороги, мерзото!

Він потуплено сахається вбік. А коли підводить погляд — купець у супроводі охоронців уже далеко, майже біля каравану.

* * *

— І ти, маючи при собі стільки золота, не зумів домовитися з якимось купцем?! — Аліферс просто не знаходить слів, щоб вихлюпнути своє невдоволення, щоб вижбурнути гнів, який розпирає груди.— Нічого не розумію... Чи то розумні люди перевелися, чи то світ догори дном перевертається?..

Погляд Аліферса зупиняється на високій амфорі, що стоїть у кутку кімнати. Невідомий давній гончар намалював на її крутому боці чорним лаком дурнувато-веселу пику. Той гончар був, певно, великим майстром, бо пика ця усміхається, мов жива. Аліферсові враз здалося, що вона йому єхидно підморгнула — мовляв, тепер нас двоє таких, дурнуватих.

Носком сандалії щосили він копає амфору. Жалібно дзвякають черепки, вино, що зберігалося в амфорі, бризкає на стіни. Більше не маячітиме перед очима пика-перекрив-ляка!

— А може, це ти вже більше ні на що не здатний?

— Своє вміння і вірність тобі я не раз доводив ддлом.

Управитель понуро стоїть коло дверей, готовий вислуховувати будь-яку лайку господаря. В усьому його вигляді так і проступають покірність і відданість. Здається, він без слова поспішить навіть лизнути сандалію господаря, аби той тільки її наставив.

Але все це тільки здається. Насправді управитель глибоко ненавидить Аліферса, мав би змогу — давно б його зі світу зжив. Тож лає його подумки найостаннішими словами.

Та й себе самого теж. Бо було ж йому, йолопові, викупитися на волю, було вже показати всім, на що справді здатний і чого спроможний досягти. Так ні, захотілося на дурничку побільше нажитися, побільше

грошей настягати. А воно ось удача взяла й відвернулася. Тепер про викуп Аліферсові навіть не заїкайся. Тепер треба набиратися тер піння, щоб не зіпсувати справи остаточно. Нехай уже з тим Гомером якось владнається, то тоді він про свою волю по дбає. Лихо з ним, з управительством, коли за нього стільки доводиться витерплювати від самодура-господаря

Нарешті в голосі Аліферса з'являється нотка поблажли вості:

— Просто жаль тебе зараз гнати втришия. А варто було б!

І управитель поспішає ще пригасити господареву лють:

— З твого дозволу, я знайду спосіб віддячити Меандрові.

— Дурень! гримкоче Аліферс І, як і сподівався управитель, одразу ж тихішає: — Про купця у нас з тобою ще буде час поговорити. А зараз думаймо про те, що Гомер уже в місті...

Аліферсові голова йде обертом. Це ж треба, га?! Так уже гарно було закрутилося з тим поговором, так усе пішло, так тонко все розставив — була б ось-ось Єлена заплуталася у його сітці". А тепер — тьфу! — знову вдавай із себе турботливого братика, знову посміхайся, на пальчиках об-ходжуй, щоб не сполохнути пташки Та ще й думай, як би відгородити її від сліпця, пильнуй, щоб хоч їх обох на одній стежці не знесло.

— І все через твою нездалість, йолопе!.

Він, певно, щойно міркував уголос, бо управитель, улесливо зазираючи йому в очі, запевняє:

— Я знайду управу і на пташку, господарю.

— Тільки не зараз. Тільки не зараз.

— Хіба що наказуєш...

Так, так, наказую! І не тичся, коли тебе не просять.

— Зрозумів, господарю, — кланяється низько управитель.

— Зрозумів чи не зрозумів, а роби, як велю, — мовить Аліферс— І от що: в домі і раби, і найманці щоб ні слова про Гомера. Можеш їх нікуди із дому не випускати. А сам дивися мені за сліпцем: де він, що він, з ким він. Я маю знати, з якого боку мені до нього підступатися.

* * *

Стільки разів уявляв Гомер своє повернення у рідний поліс, стільки разів думкою летів до батьківських місць! І боявся цього повернення. Боявся, що серед гурту земляків знайдуться ті, які знають і пам'ятають про його неславу. І покажуть вони пальцями на нього, і скажуть з поблажливим смішком: "Це той самий Гомер". А він не зможе провалитися крізь землю, і стерпіти той смішок теж не вистачить сили.

Коли ж купець Меандр відкрив йому правду про Алі-ферсову підступність, коли Гомер перехворів-переплакав від усвідомлення тієї підступності і перед ним затемніло провалля його власної вини перед Єленою, він вирішив повернутися. Ні, жити в рідному полісі Гомер не залишиться — не здужає того, але хай на день, на півдня він таки прийде туди. Він вислухає все, що йому скажуть земляки, він стане навколішки перед добрим і чесним товаришем Ксеноном, він попросить прощення у всієї батьківщини. І піде знову світ за очі добувати дні, відведені йому безсмертними олімпійцями. Бо сам собі простити ніколи не зможе.

І ось він тут. Він — тут. Як сон, як марення. Не віриться. Але ж кожен камінь під ногами шепоче: "Ти прийшов... Ти прийшов..."

Караван підоспів до поліса якраз у той надвечірній час, коли кожен господар саме зайнятий своєю справою: той із поля не прийшов, той у винограднику ще шпортається, той з худобою зайнятий. Тож стрічних зівак було небагато. Проте цілком досить, щоб узяти Гомера в кільце і засипати запитаннями. Про що тільки не запитували! І кожен щиро прагнув висловити свою радість із того, що він, Гомер,— їхній земляк.

А він усе чекав, що ось-ось підійде хтось і спитає про те, колишнє... Він хотів, щоб той хтось підходив швидше, поки ще в нього є трохи сили, поки щемкий дух рідних місць не зробив його зовсім безвольним.

Земляки були надто захоплені зустріччю і не помітили його болісного чекання. Зате вони завважили, що Гомер вкрай стомлений, і навперебій запрошували до себе додому на відпочинок. При цьому дехто одверто вихвалявся своїми статками, вважаючи, що цим спокусить знаменитого аеда. І — чи навмисне, чи й насправді забули — ні словом ніхто не обмовився про Єлену... І про те, що тут, у місті, його дім... Чи хоч місце від колишнього дому...

Гомер подякував за прихильність.

— Дозвольте вже мені самому знайти притулок, — сказав.— Я ж місцевий, як і ви.

Нагадав.

І попросив не супроводжувати його. Мовляв, хоче сам. І земляки послухалися — чи то зрозуміли його, чи просто не посміли не зважити на його волю.

— А я не знаю, куди вести,— мовив поводир, коли нарешті вони залишилися вдвох.

— Нічого, мій хлопчику, тут ми вдома, — погладив його по голові аед.— А вдома — це єдине місце на світі, де навіть сліпому щось видніється... Жаль, доля забороняє мені доходжувати свої дні на цих вулицях...— Запитав: — Попереду стовп із червоного каменю ще стоїть?

— Ось він, бачу! — радіє поводир.

— От і ходімо до нього. А там повернемо ліворуч і потрапимо до будинку мого давнього друга.

* * *

Тремке місячне світло цідиться в кімнату через відкрите вікно, вихоплюючи з теміні грубий стіл із залишками вечері на ньому, лаву, нешироκий тапчан. Блідий зайчик торкається вій хлопчика-поводиря, який, скоцюрбившись, спить на тапчані. І хлопчик щось мугиче спросоння, повертається обличчям до стіни.

Ксенон підводиться з лави, вкриває хлопчика якимось лахом, примовляє лагідно:

— Спи, дитинча, спи.

І знову сідає навпроти Гомера в кутку кімнати.

— Йому б на вигоні з ровесниками в хованки гратися, а в нього вже півсвіту ногами переміряно.

— Заснув? — питає Гомер.

— Як пташеня. Тільки носиком посопує. Геть-чисто горобеня.

— Хай спочине. Йому зі мною не з медом.

Тепла ніч доносить знайомі звуки сонного міста. Десь прокричав стогнотно натруджений за день осел, хтось сновигає вузькою вуличкою, і човгання його сандалій відлунює в стінах будинків, там спроквола вдарив у дерев'яне било вартовий, і з протилежного кінця міста теж мляво гупнули в било...

— Батько його хто? — цікавиться Ксенон.

— Звідки про те знати? Був би батько, то, гадаю, сам доводив би сина до розуму. А мати його рабиня. Кілька років тому залишила мені це маля.

— І матір жалко, і дитину жалко.

— А хіба краще було б хлоп'яті, якби залишилося з матір'ю? Що його чекало б? Ріс би рабом, жив рабом і рабом помер би... Ні, хай уже краще в поводирях походить, зате як літа сповняться — то й стане вільним.

— Якщо до того не вмре від голоду, від холоду, від напасті чи від людської мерзоти.

— Зі своїм поводирем я по совісті.

— Ти-то по совісті. Та від безсовісних сироту хіба затулиш? Як горох при дорозі: хто йде — скубне.

— Воно так, бо який там у сліпого прихисток?.. А як же ти, друже? Як тобі ці роки?

— У мене що? У мене добре, як у всіх...

І один, і другий знає, що їхня головна розмова — попереду. Вони тягнуться, вони поспішають до тієї розмови, без якої і зустріч оця не мала б ніякого смислу. Водночас вони в душі бояться: а раптом десь просковзне у тій розмові фальшиве слово? Адже одне-однісіньке фальшиве слово — і все! Буде перекреслено стільки, що вже решти їхніх днів не вистачить, щоб усе поправити.

І вони підступаються до своєї головної розмови обережно, як подорожній підступає до малознаної річки, яку йому треба переходити. Бо вже кожен з них для іншого у значній мірі невідомість — роки змінюють не тільки русла рік.

— Ти біля виноградника так і ходиш?

— Таке скажеш! Про виноградник я вже й забув, що він колись був у мене. Тепер я ковалюю.

— Який з тебе коваль, Ксеноне?! Ти ж, здається, до того ніколи й потягу ніякого не мав.

— Хіба то таке вже мудре діло? Підняв молота і стукнув, підняв і стукнув. Клепаю та й клепаю собі: виноградареві — мотику, пастухові — казана, щоб було в чому сир варити, а воїну — щита. Моя робота всім потрібна. От і не сиджу без хліба. У мене добре, як у всіх...

Ксенон навпомацки тягнеться до кратери, вихлюпує в чаші рештки вина. Проте так і не бере в руки чашу — надовго заходиться сухим давкучим кашлем. Той кашель тіпає все Ксенонове тіло, ніби хоче витрясти з нього душу.

— Це ти в нас тепер знаменитим став, — мовить, коли нарешті ядуче бухикання вгамовується.— Спитай хоч старого, хоч малого — кожен

скаже: "Це той Гомер, що склав пісню про Іліон..." Аж не віриться, що в далекі дні ми з тобою разом на сусідські яблуні таємно дерлися. Скажи по щирості: ти хоч раз коли-небудь згадував оті дні?

— Питаєш!

— Виходить, мало згадував, коли тільки через двадцять літ згорився навідатися.

— Так уже вийшло, Ксеноне.

— Та я розумію. Хочеш одне, виходить інше. Я розумію... Ти бери, бери чашу.

Відливши із чаш по кілька крапель на долівку — узли-вання безсмертним богам — вони відсьорбують по ковтку-другому сильно розбавленого водою терпкувато-кислого вина.

А та, головна розмова все ще попереду. І Гомер відчуває, що далі відтягувати ніяк.

— Єлену... часто бачиш?

Ксенон старається бути якомога спокійнішим.

— Де там! — каже.— Ото на свято Деметри покажеться та й знову нікуди не визирає з дому.

— Хворіє?

— Ні, просто не показується. Нікуди не ходить — та й усе. Колись дуже хворіла, одразу як ти пішов. Батько забрав її непритомною до себе додому. А тоді якраз ще те нещастя з Єлениним батьком приключилося:

зірвався з обриву і розбився. То воно Єлені й ще додалося... Аліферс її тоді за сестру взяв, од смерті виходив. От і живе вона в Аліфер-совому палаці.

— Ти... буваєш? У них буваєш?

— Де там! В Аліферса такі, як я, зараз не бувають. Він вельможею зробився, до нього тепер і не підступишся. Тепер чи не половина нашого міста — Аліферсові боржники... Словом, великою паскудою став наш Аліферс, наш колишній приятель.

— Здається, ти його все життя ненавидиш.

— А за що маю любити? — враз зривається Ксенон.— За що, скажи? За те хіба, що мене було голим по світі пустив? Це ж у нього опинився мій виноградник... Я до нього — як до людини, а він — як розбишака з великої дороги...

У Ксенона голос тремтить, як тополиний листок. І знову Ксенон надовго заходиться деручким кашлем. Тулить до рота рукав, щоб хоч своїм бухиканням не розбудити хлоп-чика-поводиря.

У грудях Ксенона гуготить, як у горні. І з того хрипу-клекоту народжуються тихі і страшні слова:

— ... Тоді був голод, розумієш? А в мене дружина, діти... Я ж був одружений, Гомере... Я був батьком трьох дітей — трьох синів... А потім на нас варвари напали... Один я зараз, друже, один, як билина в полі...

— Пробач, Ксеноне, я не хотів... Я не знав, Ксеноне. Місячна тиша повисає в кімнаті надовго.

А в цій тиші тільки розмірене посопування поводиря на тапчані та згасаючий клекіт задавненого кашлю у Ксенонових грудях.

— Ти не осуди за мою слабкість,— ніяково виправдовується господар дому.— Якось саме собою нахлинуло... Зараз я собі живу непогано. Зараз у мене добре, як у всіх...

Відчуваючи, як болить другові згадка про втрачену сім'ю, Гомер пробує непомітно перевести балачку в інше русло. Обмацує пальцями лавку:

— Це, по-моєму, та сама, що й була?

— Вона,— киває Ксенон.

— Он чого на ній так зручно сидіти...

— А ти все маєшся по світі та складаєш пісні? Гомер зітхає:

— Колись складав. Колись.

— Ну-ну, говори-балакай. Думаєш, як сам не навідувався, то ми тут про тебе нічого й не знаємо?

— Я правду кажу, Ксеноне. Правду. Тобі першому і, певно, єдиному... Лише ти нічого не розпитуй, добре?

Той щиро співчуває:

— Ех-ма!.. А я думав, у тебе життя — як у пташки: тільки літай та співай, і ніякісіньких турбот. Аж бачу, теж більше дряпає, ніж гладить.

— Ото й того, що літаю з місця на місце. А так у житті дріб'язку більше, ніж чогось путнього. Поки розібрався — роки й шугнули, уже їх і нема... Ти мене розумієш, Ксеноне?

— Стараюся зрозуміти.

— Тож вирішив прийти, покаятися. Перед усім рідним покаятися, поки живий... Може, так і не одважився б на це. Коли ж ото недавно в дорозі один випадок трапився, і мені відкрилося все-все про Аліферса. І дійшло до мене, що Аліферс усіх нас одурив. Страшно одурив... Це й підштовхнуло мене... А ось зараз сиджу і думаю: чи не запізно я спохопився? Адже минулого не повернеш, то чи ж варто ворушити його?

Чалапаючи босими ногами по долівці, Ксенон обходить довкруг столу, сідає поруч з Гомером, обнімає його за плечі.

— Я не гідний бути суддею ні тобі, ні Єлені. Проте, мені здається, вам треба зустрітися.

Гомер ще нижче схиляє голову:

— Для чого?

— Виплачете душі — легше стане.

— А коли Єленина душа вже своє виплакала і заспокоїлася? Яке я маю право ятрити її?

— Єленина теж не заог^коїлася.

— Звідки тобі відомо?

— Бачиш, я зараз маю кузню. Ковалюю. А ти не здогадався поцікавитися, як воно так сталося: якщо я позбувся усього майна, навіть виноградника, то звідки раптом я взяв гроші на кузню?

— Це має якийсь стосунок?

— Прямий. Бо гроші на кузню потайки передала мені Єлена... Знаю, соромно мужчині брати в жінки гроші, але я зараз про інше... Тепер тобі освітилося?

— Ну?

— Якщо в когось душа заспокоюється, то тій людині перестає боліти біда іншого.

— Все одно пізно. Сам кажеш, Єлена всі ці роки живе в палаці. Там багатство, там слуги, вона звикла до всього цього. А я що їй дам?.. Запізно, Ксеноне.

Знову чалапають босі ноги по долівці. Господар повертається на попереднє місце, поспішними ковтками допиває із чаші вино, стискує долонями скроні.

Потім каже:

— Якби я тебе, Гомере, не знав змалечку, то назвав би слабкодухим боягузом... Що ж, я помовчу.

— Не сердься, друже, я не хотів тебе образити, — підводиться Гомер.— І прийшов я до тебе з проханням.

— З проханням?

— Візьми мого хлопця-поводиря. Уже підріс він, уже б йому до якогось діла прилучатися пора. А при мені він чому навчиться? До пісень хисту не має, а чогось іншого — то знов я не вмію. Візьми хлопця до себе в кузню — з нього толковий помічник буде, бо до роботи он який беручкий.

— То ти залишаєшся тут? — у словах Ксенона неприхована радість.— І правильно робиш: свій поліс — то таки свій, а не чужий, хоч би який він був.

— Спитають, чого хлопець тут,— скажеш, що я на якийсь час залишив, що, мовляв, скоро заберу. А там, дивись, і його повноліття прийде, то вже ніхто не прискіпається — вільному воля... То береш?

—

— Ще питаєш!

— Дякую, друже... Я звикся з ним, він мені — що й рідний син. Але ж так йому буде краще.

— У домі знайдеться місце і тобі, і хлоп'яті.

— А мені не треба. Я завтра рушаю до Фокеї. Мене дорога кличе. Своя дорога.

— Чекай, чекай, тут я чогось не розумію... Ти — в дорогу? Сам?.. Але ж...

— Колись я вже пішов звідси без поводиря, ти знаєш.

— Ні, то не діло! Вважай, як хочеш, а я кажу — не діло!.. Хоч людям покажись путяще — ти ж Гомер!

— З чим покажуся? Що мав — роздав, уже воно ніби й не моє. А більше — і душа порожня, і формінга німа... Завтра піду, таки завтра...

На тапчані заворушився хлопчик-поводир, застогнав уві сні.

Ксенон схоплюється до нього, поправляє лаха, що сповз додолу, лагідно шепоче:

— Спи, спи, пташеня. Спи, горобенятко. Отак. От і гарно. Спи. У нас із тобою буде все добре, як у всіх...

* * *

У Єлениній кімнаті, завжди старанно прибраній, сьогодні все шкереберть. І хазяйка метушиться:

— Ти не бачила моєї голубої заколки?

Рабиня Зоїла зачудовано і дещо заздрісно дивиться на Єлену: та вона ж іще он яка! Досить було їй зодягти нове, гарно пошите голубе плаття, як одразу разюче перемінилася. Невже чорний одяг, що його досі постійно носила хазяйка, міг так притьмарювати людську красу?

Рабиня Зоїла буквально не впізнає хазяйки. Та враз якось помолоділа, в її завжди строгих, задумливих очах засвітилися променисті живинки. Навіть на щоках заграв рум'янець.

Ой не тільки нове плаття спричинилося до такої переміни! Ой не тільки!

— Голубої заколки не помічала?

— Ні,— схоплюється Зоїла,— не бачила.

— Десь запропастилася,— мовить Єлена.— Була і запропастилася. Я ж її сьогодні зі скриньки сама діставала.

Зиркнувши ненароком на кучеряво-шовковисті коси хазяйки, рабиня сміється:

— Тож заколка он у косах!

— А й правда,— знічується Єлена, мацнувши рукою коси.— Це треба так забутися?.. То, кажеш, він ночував у Ксенона?

Зоїла киває:

— Тамечки.

Єлена ще раз переколює заколку, розправляє складки на платті, береться в боки перед Зоїлою:

— Цей пеплос мені до лиця, як ти вважаєш?

— Ти в ньому, як сама Афродіта.

Рабиня мовить це таким захоплено-щирим тоном, що Єлені тільки б порадіти.

А вона ніби одразу й забуває про плаття, знову на попередню балачку переводить:

— Кажеш, у Ксенона...

І раптом твердо, впевнено мовить:

— Це він до мене вертає, Зоїло.

Зоїла розуміє, що останні слова хазяйка говорить більше для самої себе, ніж для неї. Певно, не просто їй самій вірити в щойно сказане, але

дуже хочеться вірити. А Зоїлі боязно, щоб хазяйка не помилилася. Тож пробує застерегти, як уміє:

— Дім Ксенона поруч.

— Ти хочеш сказати... Ні, ні, Зоїло, тут зовсім інше. Як це тобі пояснили? Бачиш, іноді п'ять кроків ступити трудніше, ніж пройти п'ять сотень стадіїв... 26

Єлена бере зі стола скручений у трубочку пергамент, урочисто простягає рабині:

— А це тобі подарунок.

Та здивована до краю і раптовою незрозумілою урочистістю хазяйки, і самим подарунком.

— Я ж не вмію читати.

— Тут написано, що ти вільна, Зоїло. Що ти тепер маєш право йти куди хочеш, жити де захочеш, займатися тим, чим тільки забажаєш. Я відпускаю тебе.

— Це... направду, хазяйко?..— ошелешено лепече Зоїла, відчуваючи, як гаряча хвиля несподівано розливається по всьому тілі.

— Більше я тобі не хазяйка. Ти хазяйка сама собі. Ти — вільна. В усьому вільна.

— І навіть вільна вийти заміж за Філія?!

— Твоє право виходити заміж за кого хочеш,— усміхнено мовить Єлена. І враз серйознішає: — Але заміж тільки за вільного. А Філій — раб.

— А якщо я згідна і за раба?

— Немає такого права вільній людині виходити заміж за раба.

— Стадій дорівнював 194 м

Зоїла розгублено дивиться на Єлену:

— Як же так?.. А якщо я відмовлюся від волі і залишуся тут? Я маю право відмовитися?

"Що вона говорить?.. Та що ж це вона говорить? — не вкладається Єлені в голові.— Та як вона сміє таке говорити?!"

І Єлена мало не кричить Зоїлі:

— Я тобі забороняю відмовлятися! Забороняю!.. Зоїла й зовсім никне:

— Яка ж тоді я вільна?

І на зміну хвилі тій, іскристо-гарячій, уже насувається хвиля байдужості.

Помітивши, як згасає у дівчини погляд, Єлена в пориві миттєвого шаленства, що охоплює її, обіруч трясе Зоїлу за плечі і, мов сухі грудки, жбурляє їй в обличчя:

— Ти — вільна, вільна! Але — зрозумій ти! — воля дається не для того, щоб знову повертатися в рабство. За волю завжди платять найдорожчим: одні — життям, інші — очима... І я забороняю тобі залишатися!.. Чуєш?!

Проте її слова — такі високі, такі палкі — не доходять до дівчини. Вони просто вище її розуміння. І Єлена, відчувши це, безпорадно опускає руки.

— Був би Філій моїм рабом — відпустила б і його,— каже вона Зоїлі.— Але ж він Аліферсів...

— Аліферсів...— самими губами тихо повторює за нею дівчина — мов суха придорожня трава шелеснула.

І губи в неї бліді. І вся вона — мов крейдяна. І згорточок пергаменту в руці тремтить дрібно-дрібно.

І тут Єлена кидається до приліжкової скриньки.

— Чекай!.. — риється там і витягає вузлик.— Ось тут гроші, візьми. їх, правда, малувато, щоб викупити Філія, але в мене більше немає. Проте в тебе тепер є воля. Наймися на кілька літ до якогось господаря, візьми завдаток — і буде твій Філій з тобою... А ті кілька літ збіжать, скоро збіжать. Повір, я знаю... Іди, Зоїло. Зараз же йди. І я піду. Бо свій крок назустріч Гомер ступив, тепер моя черга. Люди завжди мають іти назустріч одне одному — і в житті, і в ділах, і в любові.

Складалося не так уже й погано. І Аліферс подумки дякував богам-олімпійцям, які й на цей раз не відмовили в своєму заступництві. Навіть дав слово відвести до вівтаря Деметри десять овець, якщо удача й далі супроводжуватиме його в задуманій справі. Десять білорунних овець відведе прямо тепер, не чекаючи свята великої богині.

— То, кажеш, Гомер не збирається залишатися в нашому полісі? — перепитує уже вкотре управителя.

— Вчора своїми вухами чув, господарю. Від нього самого.

— Ну, ну... Ти що, так прямо його і спитав?

— Як можна, господарю! Там цілий гурт міщан обсту пив Гомера. Всі цікавляться: коли та коли можна послухати співомовця? Ніби вже їм нічого більше, крім цього, й не кортить. Ну і я разом з усіма допитуюся: коли? А сліпець подякував за прихильність та й каже: "Завернув сюди у справі всього на день, не більше". А ще сказав, ніби голос у нього після хвороби чогось пропадає і що співати він не зможе.

Про те, що голос пропадає, Гомер не говорив, це вже управитель доточив від себе, почувши краєм вуха людські балачки.

Але хіба то вже така велика неправда? Адже Гомер дійсно співати в місті відмовився, а господареві приємно почути ще й про хворобу того, кого так ненавидить.

Управитель зараз із шкури пнеться, щоб догодити Аліферсові.

Бо ж знає, що його відкупна тепер у великій мірі залежить від того, як ставитиметься до нього господар.

— Що ж то така за пильна справа в нього — не вивідав? — цікавиться Аліферс.

— Не сказав про те.

— А зупинився, кажеш, у Ксенона?

— Куди ж йому ще йти? — по-собачому віддано пантрує очима на господаря управитель.— Тож на місці його колишньої розвалюхи тепер дім купця Марисія стоїть.

— І ночував, кажеш, там?

— Еге.

— А що в полісі балакають?

— О, в полісі тільки й розмов, що про Гомера. А він як зайшов до Ксенона, то й досі не показується.

— Розмов, кажеш? Працювати людям не хочеться, от язиками і плещуть, аби нагода. Лежебоки...

Загалом все складається для Аліферса непогано. Єлена, здається, навіть не підозріває, що Гомер у місті. А той теж, видно, сюди не рветься — час із кого тільки не вискубе пір'я! Коли ж сьогодні Гомер ще й залишить місто, то нехай собі волочиться, аби якнайдалі. В Аліферса руки будуть розв'язані для більш путящого діла. Виходить ще навіть краще, ніж думалося. Як не кинь, а безсмертні таки на його боці... Дурний купець Меандр, хіба ні? Що ж, спасибі йому. Тепер оте золото й Аліферсові самому пригодиться... А таки нерозумний купець Меандр!..

— Ти от що, — навмисне строго наказує управителеві, — скажи, кому там слід, щоб приглядали за сліпцем, та пильніше. Хтозна, якого він коника викине — таким закон не писаний. А я маю знати про кожен його крок.

— Зрозумів, господарю,— кланяється управитель.

— Ну й про Єлену не забувай, що така є на світі.

— Як можна, господарю! Пильную. От якби ще її служницю Зоїлу замінити іншою рабинею, бо в цієї нічого не вивідаєш. Я вже сам, було, пробував улагодити це, але Єлена ні про кого, крім Зоїли, і слухати не хоче.

Аліферс мружиться:

— Так уже й не хоче? Але ж у житті і з улюбленими служницями трапляються різні випадки. Чи не так?

— Зрозумів, господарю.

— І не забувай: ти — мій управитель. Отож і думай. Я тебе поставив так високо не тільки задля твоєї красивої кучерявої бороди. Не зумів домовитися з купцем Меандром, то тепер ворушися, ворушися. Як знаєш, так і воруши-ся... Тільки до своїх справ мого імені не прив'язуй.

— Зрозумів, господарю, все зрозумів.

У цей час до кімнати рвучко зайшла Єлена. В красивому голубому платті, з опущеними шовковистими косами, ще по-дівочому струнка, вона здалася Аліферсові справжньою німфою.

А ще здалася йому тією давньою-давньою Єленою, на яку задивлялися всі парубки їхнього поліса.

— Ого! — не стримує він здивування від такої разючої переміни.— Та ти он яка!..

Проте одразу ж нахмурюється — не личить зараз йому таке хлоп'яцтво. Не до того.

— У тебе, Єлено, щось спішне? — питає підкреслено сухо. Нехай відчує, що не він від неї, а вона від нього залежна. Нехай звикається з його вищістю.

— Так,— відповідає вона.

Аліферс тицяє рукою на управителя:

— Ти знаєш, я йому повністю довіряю. Але якщо тобі при ньому незручно, то...— І вже до управителя: — Вийди! — Так само підкреслено сухо, зверхньо.

— Можна й при ньому,— мовить Єлена. — Зараз це вже не має значення. Я прийшла сказати, що йду.

— То й що? — здвигає плечима Аліферс— Йди. Скажи рабам, на коли тобі приготувати обід.

— Ти не так зрозумів — я назовсім іду.

Тільки тепер Аліферс помічає сонячні живинки в її очах.

Таких досі ні разу в Єлени не бачив... І враз усвідомлює значення щойно сказаних слів.

— Що? — міняється він на обличчі.— Що?! Ха-ха-ха!.. Вона іде назовсім! Ха-ха-ха!.. Та хто ти така, щоб самій вирішувати: йти тобі з дому чи не йти?!

Проте живинки в її очах не згасають.

— Я — вільна. Не рабиня, не служниця, що має доконче добути визначений строк, а вільна.

— Але ж я — твій брат. Перед богами, перед громадянами і перед правителями нашого поліса. І ти без мого дозволу не маєш права сама нічого вирішувати.

Він трясе пальцем перед її лицем, як нездалий вчитель перед учнем-непослухом:

— Ні-чо-го!

І чує у відповідь:

— Я іду, Аліферсе.

Без тіні розгубленості, без будь-якого остраху. Так просто і з гідністю, ніби й не він, Аліферс, перед нею... І саме тому Аліферса починає тіпати лихоманка:

— Та-ак?! Тоді я звелю, щоб тебе серед дороги зв'язали і в путах повернули додому, як гулящу дівку.

— Ти не посмієш цього!

— Ще й як посмію! Бо ж не я, а ти порушуєш закон, даний богами нашим предкам. Не я, а ти противишся тому, що визначено людям волею безсмертних олімпійців. Я тільки буду дотримуватися наших споконвічних порядків — хто мене осудить за це? Хто насмілиться дорікнуть хоч словом?

— І тобі не буде соромно?

Аліферс береться руками в боки, випиндючує живіт, навмисне регоче голосно і довго:

— Сором... Ха-ха-ха!.. Вона про сором заговорила...— І враз скаженіє: — А те, що мені стільки років голову морочила — це не соромно? Я тобі життя врятував. Я з тобою, як із цяцькою. Я тебе упрошував стати хазяйкою дому .. А ти тільки користувалася моєю добрістю! їла мій хліб і з мене підсміювалася... Все! Кінець! Не буде цього більше. Відтепер знатимеш своє місце... А розпорядження мої будеш одержувати через нього,— показує на управителя,— і тільки через нього. Право на моєму боці, отак!

Єлена навіть не дивується такому повороту.

Ще б дивуватися!

Тому тільки голос притишила, ніби не хоче, щоб розмова виносилася за стіни цієї кімнати.

— Он ти який справжній!..— каже.— Що ж, я здогадувалася, хоч у душі не хотіла вірити.

— Такий, як бачиш,— сичить Аліферс— Такий! А тепер — геть з-перед очей моїх! Тепер будеш показуватися мені тільки тоді, як покличу.

— Он ти який...— повторює Єлена. Аліферс рішуче повертається до управителя:

— Відведи її на жіночу половину палацу.

— Слухаю, господарю,— вклоняється той.

Він уже, було, ступив до Єлени, щоб узяти її за плечі і підштовхнути до виходу, як та розсміялася. Сміється весело, розкотисто. Аліферс нервово прикушує верхню губу:

— Ти... чого? Чого?..

— Не чого, а з кого,— зневажливо каже Єлена. — З тебе, Аліферсе, якраз із тебе. Що ти хитрий-хитрий, а дурень.

І заходиться ще дзвінкішим сміхом.

— Ображати?! Мене?! — скипає Аліферс.

— Як хочеш, так і розумій. Але закони — і божі, і людські — треба знати і тобі... Я йду до чоловіка. До свого чоловіка. Мій Гомер повернувся, і я йду до нього.

— Хе! Чоловік у неї!.. А я-то гадаю, чого ти раптом вирядилася так. Ну й ну!.. Так-от: по-перше, Гомер сліпий, він твого плаття все одно не побачить, а по-друге, ця людина вже давно тобі не чоловік.

— Мене з Гомером на спільне життя благословив жрець біля вівтаря Деметри. З тих пір ми перед богами і перед людьми — чоловік і жінка. А ти забувся, що навіть рідний брат не має влади над сестрою, коли у неї є чоловік?

Ось воно що! Ось, виявляється, з якого боку націлюється вкусити Єлена!.. Як же це він, Аліферс, не передбачив такого? От уже дійсно не вгадаєш, де знайдеш, а де загубиш. Чого тільки не обмізковував, чого тільки не зважував, а таке, найпростіше, ніколи навіть і в мислі не ворухнулося... Ні, він, Аліферс, так просто не відступиться. Він ще покаже, що може багато чого.

Однак усвідомлення того, що не всесильний, уже вчувається в його голосі.

— Гомер тебе кинув двадцять років тому. Напризволяще. Який він тобі чоловік?

— Але ж він не зрікся мене у святилищі.

— Я звернуся до суду.

А в мові Єлени одверта насмішка:

— Цього ти не зробиш — побоїшся. Бо хоч серед присяжних маєш чимало потакачів, та всієї геліеї тобі не підкупити. А закон на моєму боці.

Аліферс хапається за останнє:

— Але я доведу, що твоє стадо усі ці роки паслося на моєму вигоні, що твої пастухи харчувалися із моїх запасів, що житло і одяг твоїм, людям давав я, що мої раби обробляли твій виноградник. Ти уявляєш, у які гроші тобі це обійдеться?

— О, ти постараєшся!

— А ще додам за те, що тебе від смерті одходив, за ті килими, що ти стоптала у моєму домі за двадцять років... Я тобі врахую все-все, до останнього обола.

— Не сумніваюся... Що-що, а це ти зумієш, аякже... Тільки от що: не буду я з тобою судитися. Не знаю, чи зробив ти мені в житті хоч цятиночку добра, але не буду судитися, щоб ти не виставляв себе на посміховисько. Бери батькове стадо, бери виноградник, усе забирай — мені з собою нічого не треба. Пастухи мої — люди вільні, захочуть служити тобі — то вже їх справа. А Зоїла від нинішнього дня вже не рабиня, я її відпустила на волю... Ось тепер, здається, і все.

Ніби тягар з пліч скинула.

Побачивши, що вона вже йде до дверей, Аліферс жалюгідно забелькотів:

— Е-е... Отак зразу?.. Е-е... Чекай, Єлено! Може, ще все можна повернути назад, га?

— Не будь смішним, Аліферсе.

— Мм... Я не те хотів сказати. Я не те мав,— заспішив той.— От підеш ти — а як люди знатимуть, що ти сама відмовилася від батькового добра? Скажуть, це Аліферс придумав навмисне, щоб до своїх рук прибрать. Тепер люди такі.

Змірявши його гидливим поглядом, Єлена каже:

— Гаразд, я підпишу пергамент... Тільки, будь ласка, швидше, бо мені тут дихати тяжко.

— Пергамент! Миттю!..— підхопившись, тонко верещить Аліферс до управителя.

Того наче вітром виносить з кімнати. А через хвилю вже стоїть з клаптем чистого пергаменту.

— Ось тут, на столі,— чомусь переходить на шепіт Аліферс— Тут чорнило... Тут зручно...

І вже обома руками розгладжує на столі той пергамент, щоб краї не загиналися.

Майже не нахиляючись над столом, Єлена скорописом накидає: "Усю батькову спадщину віддаю Аліферсові". Підписується. Розгорнений клапоть так і простягає Аліферсові.

— Ти свого досягнув — радуйся.

У того помітно тремтять руки. Тримаючи перед собою пергамент, він по складах читає:

— "Усю батькову спадщину віддаю Аліферсові"... Хм, в один рядок умістилося... Хм!..

На його обличчі і радість, і розчарування водночас: так довго чекав цього часу, а він прийшов ось так... Єлена уже з порога:

— Радуйся, Аліферсе! Радуйся!..

* * *

Раз у раз постукуючи перед собою палицею, Гомер повільно йде вузькою кам'янистою дорогою. Не обтяжує ні торба з нехитрими пожитками, ні формінга, що на шнурку за плечима. Тільки в душі невимовним тягарем залягла порожнеча.

Тоді, давно, йому теж було тяжко залишати рідний поліс, коли, здавалося, навіть буки кричали вслід: "Повернися!"

Але тоді його живила і гріла Мета. Тепер — нічого не гріє.

Навіть дерева мовчать — чи то їх за ці роки позрубували на дрова, чи, може, стоять вони, як і стояли, але казати їм зараз нічого...

А треба йти. Так визначено людині: треба йти!

Чиїсь кроки шурхотять навздогін.

Наближаються кроки...

Приповільнюються кроки...

Гомер звично підносить палицю вгору:

— Вітаю тебе, подорожній! Куди стелеться твій шлях?

Кроки стихають.

Він чує дихання — людина, певно, поспішала... Чого вона не озивається?

І тут його раптом наче блискавка пронизує:

— Це ти... ти, Єлено?!

— Впізнав?.. Ти впізнав?!

— Як же не впізнати? Ти — то є ти.

— Гомере!

— Єлено!

її руки обнімають його, її голова тулиться до його грудей...

І кам'яниста дорога чомусь гойдається, гойдається...

— У тебе немає поводиря?

— Мені можна й самому — на всі сторони дорога.

— Я буду тобі поводирем. — Єлено!..

— Я була з тобою всі ці роки, всі дні. Тільки з тобою. Думкою, серцем — з тобою, Гомере... Прийми мене поводирем.

її слова — як сон, як дивна казка.

І так не хочеться, щоб ця казка скінчилася. Але ж... За Єленою — багатство, слуги, розкоші. Хіба вони відступляться від Єлени?

Хіба ж вони відпустять її у його, Гомерову, нужденну безвість?

Він пробує сказати їй це, пояснити. Підшукує слова, щоб було зрозуміліше... І чує у відповідь:

— То все — сліди на піску. їх змила хвиля. Немає в мене минулого. А в безвісті є ти. І... я кохаю тебе... Прийми мене. Хоч із жалю прийми. Я спокутую свою вину...

— Єлено!..

— Спокутую... Я тепер знаю, що тінь має бути при господарі. Тільки при господарі... Прости мені.

— Єлено! Про яку вину ти говориш?!

Гомер притискує її голову до грудей, гладить коси, гладить обличчя.

Щока в Єлени мокра.

— Ти плачеш?

— То так, то не знаю чому... А твої очі все ще болять?

— Очі перестали. Усі ці роки ти мені болиш.

— То правда, Гомере?

— Ой, знала б ти, як мені болиш!

— Говори, Гомере, говори.

Його тремтячі пальці обмацують її голову, її плечі, прагнуть упізнати ту, колишню Єлену, стараються розпитати про довгі роки розлуки. І водночас розповідають, розповідають — яка втомлива безкінечність дороги, який глевкий хліб із сліпцевої торби, які холодні бездомні ночі...

— Боюся вірити, Єлено! Скажи, ти мені не снишся?

— О, боги! Хоч на мить зробіть світлими його очі!.. Ось же я, Гомере, з тобою. Хіба може таке снитися?

— Дякую тобі, Єлено. Ти мені теж прости. Це з моєї вини тоді так сталося. Тільки з моєї. То мені гординя засліпила розум. Думав, зможу сам, забудуся, обійдуся. Думав, розумно роблю, а розум виявився обманутий. Думав, ти справді лише тінь, а вийшло — втратив душу... Поки ще повнилося серце твоїм теплом, то і співалося, і пісні складалися. А як тільки останні краплини викрапали — відчув порожнечу. О, яка це страшна річ — порожнеча! Коли жодне слово, жоден звук не народжується в душі. Скільки разів я самого Зевса благав, щоб він повернув мені тебе, щоб я хоч раз ще відчув оте блаженство, коли серце бринить голосніше, ніж струни сотень формінг, і пісня сама собою зривається з уст.

— Не гніви богів, Гомере, твої пісні сьогодні на устах усіх співомовців.

— То все давнє, Єлено, давнє. Ці пісні я склав ще тоді, як тільки пішов. Ще у перші роки склав. А тепер — німота. Тепер я лише повторюю колишнє, як гори луну...

Несподівано Гомер оживляється:

— А знаєш, це мені боги підказали, що Троянська війна почалася саме так. Бо все в житті бере початок від кохання: і радість, і горе, і велич, і ницість. І війни теж. І я розповів, що мені підказали боги, бо така

була їхня воля. Я вже не вгадував, як інші аеди, навіть найстарші віком, чи то був такий наказ безсмертних — зруйнувати Іліон, чи то просто ахеї поласувалися на багатство Троади і вирішили здобути її мечем, чи то й справді трапилася ота пригода з Менелає-вою дружиною. Я знав, як воно було. Але боги не відкрили мені образу Менелаєвої дружини. Тож я попросив у золотокосої Афродіти дозволу бачити в дружині спартанського царя тебе, мою Єлену.

— То це в пісні про Іліон — я? О, небо!..

— Ти... Тільки богиня не благословила — я так і не дочекався від неї знаку. Це я сам одважився і вирішив: Мене-лаєва дружина буде моєю Єленою... О, як тоді Зевс потрясав горами!.. Громи так і гули, так і гули. І зливі, здавалося, не буде кінця. І я був один на дорозі... Але я вирішив і не відступився. І серед громовиці тоді й розпочав свою головну пісню, і вона склалася... Потім я у своїй пісні наділяв багатьох смертних образами наших сусідів і знайомих. Але то вже було просто, бо безсмертні змирилися і більше не заперечували. Тоді творилося мені легко і скоро, бо все, про що співав, освячувалося твоїм іменем...

— Говори, Гомере, говори.

— Тоді я ніби десять життів жив одразу. Я за всіх тішився і лютував, любив і ненавидів, йшов на смерть і святкував перемогу. В пісню в'язалося слово до слова, як листя на виноградній лозі... Як її слухали, мою "Іліаду"!..

Він опускає голову, затихає.

І стає чути, як ціркоче жайворонок у високості, як на віддаленому крутосхилі розмірено гупають сокирами лісоруби.

— Чого ти замовк? Говори.

— Уже все сказав,— мовить Гомер з гіркотою.— Потім прийшла порожнеча. І от тепер я — тільки гірська луна. Тільки луна. Я не маю більше снаги складати пісні. Я став зовсім нікчемний. Я не маю сили навіть тебе відпровадити, щоб не тягнути з собою в цю чорну порожнечу.

Єлена відсахується від нього, махає руками:

— Як можеш таке говорить?! Щоб ти Гомер,— і нікчемний? Якби сьогодні в Елладі хтось посмів таке сказати, то його осміяли б. Та що осміяли — камінням закидали б! Гомер — і нікчемний... Ха-ха-ха!.. Та я сама перегризу горло злостивцю, який посміє каркнути це слово.

— Я безсилий, Єлено. Я старий і немічний.

— Ти не немічний. Ти — Гомер! І ти тепер не сам. Тепер твої дороги — на двох, а вдвох легше. Я буду твоїми очима, я понесу твою формінгу і твою торбу.

— Пізно, Єлено.

— Не пізно. Поки живеш — нічого не пізно. Мені розповідали, як тебе слухають у всіх містах і поселеннях. Я плакала від радості за тебе. Я лютою ненавистю ненавиджу оці двадцять літ, які стали поміж нами. Але я і вдячна цим рокам, бо зрозуміла тебе. Я тепер горджуся, що ти такий. Якщо сам не відаєш, що ти — Гомер, то я тобі це кажу. І ніколи не стомлюся повторювати, бо знаю, який ти справжній.

Та що це з ним діється? З кожним Єлениним словом ніби входить у душу якась живлюща сила. І вже та сила починає лоскотати в грудях. І вже сліпі очі його, здається, розрізняють барви: дзюрчання жайворонка стає враз голубим і бездонним, а перестук сокир у лісі — зеленим і таємничо-закличним.

— Яка ти, Єлено!

— А тепер ходімо до Фокеї. Ходімо, там тебе чекають, я знаю. Тебе зараз по всій Елладі чекають. Ходімо, Гомере. Дай мені свою формінгу і торбу. Ось так... Тепер зіприся на моє плече. Сміливіше, сміливіше, я сильна.

Якась цяточка зневіри ще продовжує гнітити, уперто завертає назад:

— Зажди, Єлено, може, не треба?

Проте вже відчуває сам: треба! Адже він справді зовсім не такий уже й старий. Ще в нього є що розповісти людям у своїх піснях. У нових піснях. А чому б і не розповісти?

— Треба, Гомере, треба.

І вже проривається ота лоскітність, що розпирає груди. Проривається несміливо, ніби ніжна зелена травичка після зими:

— Я оце... Ти... ти не сміятимешся з мене, якщо я тобі в чомусь зізнаюся?

— Я?! — мало не вигукує Єлена.

— Дякую, Єлено... Знаєш, не хочеться мені зараз до Фокеї. Як би це тобі пояснити? Словом... А що, коли нам спробувати дістатися на Ітаку? Острів такий є — Ітака.

— Хоч на край світу. Я — твоя тінь.

— Розумієш,— пояснює Гомер,— колись мені хотілося ще скласти велику пісню про мандри Одіссея, хитромудрого царя Ітаки. Я було вже й почав її, та не зв'язалося... Давно те було. І я ту пісню назовсім закинув. А це раптом подумалося: чому б мені ще раз не спробувати?

— Ти зможеш, Гомере, зможеш! Візьмися — і вона буде така, як і твоя "Іліада".

По обличчі Гомера пробігає тінь.

— Ні, такою вона не буде,— каже він.— Я не хочу, щоб вона такою була. Вона буде іншою, зовсім іншою. О, тепер я збагнув, що живить людську душу!.. Якби лише мені стало сили для такої пісні...

— Ти зможеш, Гомере, ти зможеш.

— А ще я збагнув, Єлено, що для кожної людини світ існує доти, доки існує її — тільки її! — острів. Не має значення, якої він величини. Бо ніде більше немає такої трави, такої криниці, такого тепла, як на твоєму острові. Бо тільки там ти по-справжньому свій, бо тільки там тебе хтось чекає. Хай тернина при дорозі — а чекає!

— Я вірю в тебе, Гомере. Ти зможеш.

— Здається, я теж починаю вірити в себе... Тільки мені

—

перш треба побувати на Ітаці, подихати тамтешнім повітрям. Там Одіссеєва дружина чекала свого чоловіка із походу на Трою.

Єлена знову кладе голову Гомерові на груди:

— Двадцять років чекала, так?

— Хай буде двадцять років, Єлено.

— То чого ж ми стоїмо? Будемо поспішати — до І таки шлях неблизький... Зіприся на моє плече, Гомере...

І вже вони йдуть разом. Вузькою кам'янистою дорогою. Ідуть удвох. І що з того, що майбутність готує для нього — вічність, для неї — безвість?! Що з того?! Сьогодні вони удвох. На всі дороги — удвох.